

द्वादश पर्वत
४०

॥ श्रीवीतरुदय नमः ॥

जैन कालकालय प्रस्तुता माला.

-० पुष्प ६ वें ०-

पंढरपूरचा-विठोवा.

लेखकः— जैन कीर्तनकार तात्या केशव चोपडे.
मिलवडी (सातारा)

प्रकाशकः— शेठ गुलामचंद शिवराम दोसी.
दासवड.

माझे परमपूज्य पिता शिवराम रूपचंद दोसी यांच्या
स्मरणार्थ जैन बांधवांना ज्ञानावरणीय कर्म
क्षयार्थ हैं पुस्तक अर्पण केले असें

श्रीबीरनिर्वाण शक २४५६

इ, सन १०३०

(प्रती १०००)

जैन कीर्तनालय ग्रंथ मालेचे:-

— पुण्य ६ वें —

पंठरपूरचा विठोवा.

लेखकः-

जैन कीर्तनशारः- तात्या केशव चोपडे.

श्री जैन भजनामृत पद्याधी, श्री कुलभूषण चरित्र,
कर्जमुक्त होण्याचे सोपे विचार, आर्य समाज आ-
णि १०८ शांतिमागर महाराज, पूजा आणि
सध्या—स्थिती इ० पुस्तकाचे कर्ते

प्रगाशकः - गुलाबचंद शिवराम दोसी.

ह्यसवड मोत्र मद्रेश्वर गुजराथी मध्ये देलुर निवाशी.

श्रीमहावीर इक २४५६

इ.स. १९३०

हे पुस्तक

धर्म प्रसारार्थ

विवा मूल्यम्

श्रावक बंधूस विनंति.

कीर्तनकार चोपडे मिलवडीकर याजकद्दून विनंति करण्यांत येते कीं, पंढरपुरचा विठोबा हें पुस्तक मालेचे सहावे असून बाकीचीं जरीं पांच पुस्तके श्रावक बंधूच्या आश्रयानें बाहेर पडली आहेत तेसेच सदर पुस्तक क्षसवडकर शेठ गुलाबचंद शिवराम याच्या आश्रयानें बाहेर पडून आज तुमच्या हातीं हें पुस्तक पडण्याचा शुभ प्रसंग मढा आला त्या वदल भी शेठ गुलाबचंदाचा जसा आमारी आहे त्याच प्रनाणे ज्या श्रावकांच्या मदतीनें माझीं पुस्तके बाहेर पडली त्यांचाही आमारी आहे या पुढे दस्त लिखित तयार असलेली पुस्तके म्हणजे १ जगांत धर्मच श्रेष्ठ, २ अहिंसा आणि समाज रक्षण, ३ जैनांचा अति प्राचिन म्हणजे श्री चक्रवर्ति भरत राजा पासून या विसाख्या शतका पर्यंतचा इनिहास, ४ जैन धर्मी भेदिक लावण्या, ५ पुनर्विवाहाचा सागसार विचार, अशी महत्वाची पुस्तके लिहून तयार आहेत तरी कोणासही क्षापवण्याची इच्छा ज्ञाल्यास त्यांनी आमच्यांनी प्रत्र व्यवहार करावा. अशी विनंति आहे.

आपला,
तात्या केशव चोपडे.

पो मिलवडी [जि. साताग.]

सूचना:- हे पुस्तक वाचते वेळी कित्येक ठिकाणी मी कडक शद्भाने परकीय धर्माची टीका केली असे वाचकाच्या मनांत येण्याचा संभव आहे पण त्याला इलाज नाही. कै. चिपळूणकराच्या कडक ठिकालाचे समर्थन करते वेळी सौंवळ्या विरोधकांना हे काय सांगनात पहा. (केसरी पुणे १४ | १२ | १९२६) ‘ स्वमत स्थापनेच्या विधायक कार्या वरोबर इतर मताचे खंडन करण्याचे विध्वंसक कार्याही करावे लागते. ज्याला एखादे मत प्रस्थापित करावयाचे असते त्याला अशी विध्वंसनाची कठोर पद्धति स्थिकारणेच भाग पडते असा सर्वत्र अनुभव आहे ’ केसरीकारानी दृष्टांत ह्याणून ‘ सत्यार्थ प्रकाश ’ [आर्य समाज] या भथळ्या खाली जो लेख दिला आहे त्यांत ह्याणतात की, ‘ चिपळूणकराच्या कडक टिंकवद्दल नाकें मुरडणाऱ्यानी सत्यार्थ प्रकाश ग्रंथ वाचावा. त्यांत हिंदू, जैन, बौद्ध, खिर्ती इत्यादि धर्मावर टीका करून त्याच्या चिधळ्या उडवून उपहास केला आहे. ’ असो या दृष्टांते पाहून गेल्यास कसलाही लेख लिहून हाटले तरी त्यांत दोष हे असावयाचेच [परक्याच्या दृष्टांते] पण असले दोष विद्वानानी क्षम्यांत गणले आहेत आणि हीच दृष्टि वाचक मजवर ठेवतील अशी मी इच्छा करतो.

ग्रंथकर्ता.

शुद्धिपत्रक.

पान.	आळ.	अशुद्ध.	शुद्ध.
१	१	अकलकोट	फलटन
२	२	देवताची	देवताची
३	१२	पडल	पड़े
४	२०	बारुवार	बारंबार
५	११	देवत	देवत
६	६	राजचा	राजाचा
७	१०	पुंगे	पुंडे
८	१०	उपदेशांने	उपदेशाने
९	३	कटावरि	कटावरि
१०	८	वाढांने	वाढाने
११	१	देवासंबंधाचा	देवासंबंधाचा
१२	७	आही	आही
१३	१०	पस	पहा
१४	२०	अहले	नसेल
१५	४	चंद्रगुप्तहोता	चंद्रगुप्त जैन होता

पान.	आळ.	अशुद्ध.	शुद्ध.
२१	१	निःसक	निःशक
२१	२	मूत	मूर्ति
२१	३	हा	हे
२३	७	पंचायनाचा	पंचायतनाच् ।
४६	८	मिठविली	मिठविली
४७	९	अंतनिरक्षण	अंतर्निक्षण
५२	१७	झणतो	झणजे
७२	३	प्रधानी	प्रधान
७२	४	विश्वाम	विश्वास
८०	२	समजून	समजूत
९१	१०	पुनःपनः	पुनःपुन्हां
९१	१६	पन्हां	पुन्हां
९१	१८	पन्हां	पुन्हां
९२	९	कोकापुढे	लोकापुढे
९२	१८	जनें	जुनें

-० गुलाबचंद शिवराम दोसी ०:-

ह्यसवड.

भूमिका.

पं दृष्टपुरचा विठोवा हें पुस्तक प्रसिद्ध करण्याचा माझा हेतू

काय असावा. हे सदर पुस्तक वाचल्यानंतर मार्मिक वाचकांच्या
लक्षांत घेण्यासारखे आहे, तरी जैनधर्माभिमान्याना जितका आनंद
वाटेल तितकाच उद्देश जैनतरांच्या मनांत उपत्त्व होईल. प्रागतिक
मताभिमानी असेही म्हणतील कीं, या नव्या मनूत हें जुने प्रेत उकऱ्यन
काढून ऊर बढवून घेऊन रडत बसण्यांत काय अर्थ आहे ? ऐक्य-
मताभिमानी असेही म्हणेल कीं, या दिलसफाई होण्याच्या काळांत हा
नसतां उपब्याप मांगे लावून घेऊन समाजांत कलह उपन्त करण्यांत
काय शाहाणपणा आहे ! समतावादी म्हणेल कीं, देव हा सर्वांचा
एकाच आहे मग अशी पुस्तके प्रसिद्ध करून मी, तू, करीत बस-
ण्यांत काय शोभा आहे ? असो, असे नाना आक्षेप जरी हे पुस्तक
वाचून कोणालाही घेण्यासारखे दिसले तरी मी हें पुस्तक जाणून
बुजून अशाच करितां प्रसिद्ध करीत आहे कीं, जगांत सर्वच लोक
सरळ बुद्धिने असतात असे कोणी सध्दून् नये, देशांत सरेच प्राग-
तिक मताचें नाहीत, सर्वच समाजप्रेमी ऐक्यमताभिमानी आणि
समतावादी नाहीत.

वरील सद्गुणांनी भूषित जे असतील ते आळाळा पूज्यच आहेत, ते आमच्या समाजाकडे ज्या दृष्टीने पहातील त्याच दृष्टीने ओम्हीही त्यांच्याकडे पाहूं, पण अशा पूज्य आणि निःपक्षपाती समाजांतही अशी कांहीं कलहप्रिय माणसे जन्माला येतात, तीं आपली परम्परागत नारदीय कृति चालू ठेऊन इतर धर्मावर असे चोरडे हळे चटवतात, त्यामुळे या चोरामांगे स्वधर्म रक्षणार्थ सावालाही त्यांचा पाठलाग करावा लागून स्वधर्म रक्षण करणे भाग पडते याला नाइटाज आहे. आरंभा पासून या कलहप्रिय समाजाने जैन सभावर कधीं उघड तर कधीं गनिमीकाढवाने, कधीं समोरासमोर तर कधीं चोरटया तज्ज्ञेने हळें चटविले आहेत. सारांश संथी साखेल ती वेळ या धूतींनी जैनांवर हळें चटवून साधून घेतलीच आहे व अशा प्रत्यंक वेळीं जैनाचार्यांनी आपल्या अधिकार वाणीने आणि देखणीच्या तीक्ष्ण टेकाने या वाद्यांचे नासिकाप्र बोअटही केले आहे हे जैनपूज्यप्रथं, प्रमेयकमल मार्तंड, प्रमेयरत्नमाला, अष्टसहस्री, शोकवार्तिक इत्यादि प्रथं वांचून पाहिल्यास हें कळून येण्यासारखे आहे.

जैन आणि वैदिक यांचा वाद आजकाळचा नसून तो आरंभ-पासूनचा आहे. आणि तो शेवटपर्यंत असाच राहाणार कारण वैदिक धर्माच्या उदरांत हळीं हिंदुस्थानांत उमन्न झालेले सर्व धर्म गडप व्हायेत अशी वैदिकांचीं सतत खटकट चालूं आहे, आणि ते पचनींही पडत चालले आहे, पण अशा ऐन प्रसंगोंही जैनधर्माला सूर्यासारखे वाजूला ठेवूनच हे काजंब चमकत आहेत हें ‘हिंदूंचे एकीकरण’ हें पुस्तक वांचून कोणीही कबूल करील. हिंदूंच्या एकीकरणांत जैन-

समाजाचा जर समावेग केला हा सूर्य सान्या अंदःकाराचा धुव्वा उडवून आपल्या प्रकाशानें बिंगे काढून सारंच पारडे फिरवून तिसरेच विन्न आणि संकट उत्पन्न करील या भीतिने जैन समाजाला अलग ठेवित्यास आम्ही यांत त्यांचा धूर्तपणाच समजतो. आणि अशी खबर-दारी प्रत्येक समेत, ठावांत, हिंदूंच्या नियमांत, ‘जैनाशिवाय’ सर्वांनी हे नियम पाळावेत. असेच नमूद केले आहे.

(हिंदू कोणाला म्हणावेहा दिवैकरशास्त्री वाई यांनी लिहिलेला निबंध वांचून पहावा.)

या स्वराज्य प्राप्त होण्याच्या काळांत हिंदूंच्या एकीकरणांत सगळ्या धर्मांचे किरण खपले जातात पण हा जैनसूर्यकिरण कां खपून नये हें एक मोठे कोडेच आहे. अथवा कोडे तरी कसलें? ज्या हिंदू धर्माची मूळ उभारणीच जैनांच्या सामुग्रीवर केली गेली आहे. अशा चोरीच्या मालाकडे मूळ मालकाला कोण पाहू देईल? न्यानबाची मेख ती येथेच आहे. हिंदूंच्या प्रत्येक बाबींत सूक्ष्म दृष्टीने पाहिल्यास त्यांत जैनाश्रय हा दृष्टीस पडतेच, मग तें शास्त्र असो, अगर साहित्य किंवा वाज्ञा असो, किंवा देव आणि देऊळ असो, जैनांच्या श्रमानें तयार झालेल्या वस्तुंतील योडातरी बंश हिंदूधर्मामध्ये असलाच पाहिजे. कारण असें कोणतें हिंदूंचे वाज्ञा आहे, असें कोणतें हिंदूंचे शास्त्र आहे किंवा असें कोणते हिंदूंचे तीर्थक्षेत्र आहे, किंवा देऊळ अहे कीं, तें जैनांचे नसून तें हिंदूंच्या वाडवडिलांनी बांधवले आहे. अर्थात आज जे कांहीं हिंदूमध्ये साहित्य, किंवा पुराणी क्षेत्रे दृष्टीस पडतात ती

एकेकाळी जेन राजांनीच तयार करवली आहेत. वंद्यराज बागमट, कोशकार अमरसिंह इत्यादि महाविद्वान कोण होते? जैनच होते. त्याचप्रभाणे आज हिंदू समाजाकडे जरी पाहिले तरी बहुतेक हिंदू म्हणविणारे लोक एके काळी जैनच होते. कंठीवाळे वैष्णव, लाड, नागर, विष्णुमार्गी कासार, आगरवाळे, पंचम सालीचे लिंगाईत, कांही आर्यसमाजिस्ट अशा शेकडो जातीच्या भरतीने हा हिंदुसमाज बनला आहे. हा समाज म्हणजे शंकराचार्य. रामानुज, वल्लभाचार्य आणि वसव यांनी हिंदुधर्मात घातलेली ही जैनांची रिकूड भरतीच होय. आणि म्हणूनच या वाजारबुणग्या सैल भरतीचे मूठभर मुसलमान समाजापुढे कांहीं चालेनाने झाले आहे. हिंदूंची ही चातुरवर्ण्याची चार मेढकी म्हणजे निरनिराळ्या चार जातीच्या लांकडाची एक बाजलेच म्हटले पाहिजे, निराळ्या घामाने मिळविलेल्या पैशाचा किंवा श्रमाने ग्रासकरून घेतलेल्या वस्तुचे तेज या खोर्गार भरतीत कसे असावे. आणि म्हणूनच याचे पाय लटपटतात. सत्रांशे ठिगळै जोडून जशी एक वाकळ तयार होते त्याप्रमाणे आटरांशे जातीच्या चिंध्यांनी तयार झालेली ही हिंदुसमाजाची एक रंगीवैरंगी वाकळच समजली पाहिजे. म्हणूनच एका चिंधीचे सुखदुख शेजारच्या चिंधीला नसते हा अनुभव कोणाला नाहीं?

आतां हिंदु पुराणाकडे पाहूं हिंदुंचीं एकंदर अठरा पुराणे आहेत आणि तीं मनोरंजक, आल्हाद कारक आणि चमत्कृतिजन्य असल्यामुळे श्रोत्यांना चित्ताकर्पक झाली आहेत. हिंदुंच्या पुराणांची चव इतर कोणाच्याही पुराणाला नाहीं अशी ख्याती आहे आणि

म्हणूनच चातुर्मासांत या पुराणाच्या करमणूकीच्या नादांने लक्ष वाती-
चे त्रत मुरे होत असते इतर पुराण हें एकदेशी, एकचमारी असते
त्याची चवही तितकीच असावयाची एकाच धान्याच्या पदार्थीपेक्षां
पकान्त जसे जिभेळा लाचावून सोडते त्याचप्रमाणे एकदेशी पुराणा-
पेक्षां आठरा पुराणाच्या कथाश्रवणाने कान गुंगून गेल्यास
नवढ काय ? अठरा ही संख्याच अशी चटकदार आहे की, त्याने
गुंगवलेच पाहिजे धान्यांत १८ धान्यांचे पकान्त पुराणांत १८ पुराणां-
ची करामत आणि कृतीत तीन तेरा आणि नऊ आठरा याचा पराक्रम
औरच आहे आणि म्हणूनच १८ पुराणांच्या लीला आणि त्यांत कृष्ण-
लीला या अगाध होऊन बसल्या आहेत. पण यांतही जैन पुराणांचे
उच्छिष्ट चाखल्याचे दिसून येतेच. (रामायण आणि पांडवप्रताप
जैनीच आहेत.) आतां राहिलेला मुख्य विषय म्हणजे देवालये होत.

काशीपासून रामेश्वरापर्यंत पहा; जितकी म्हणून हिंदुचीं
मंदिरे आहेत ती जैनांचीच यांनी बळकावून त्यांत आपल्या देवांचीं
सोय केली आहे. बहुरूपी किंवा भुत्या जोशी की, उयांचा जन्मच
इतरांच्या म्हणजे भिक्षा मागून आणलेल्या कपड्यावर असतो, ते ही
दुसऱ्याचे कपडे साफसूफकरून मग वापरतात आणि या आपल्या
हीन जन्माबदल दैवाला दोष देतात आणि लाजून जातात. पण हें
हिंदुंचे देव इतकों कोळगें वनले आहेत की, त्यांना जैनांच्या मंदिरांत
रहाण्यांत कांहींच शरम वाटत नाही. महाराष्ट्रांतील हिंदुंचीं पवित्र
आणि प्रसिद्ध म्हटलीं जाणारीं जी क्षेत्रे आहेत त्यांत मुख्य म्हणजे
आंवाबाईचे देऊळ कोल्हापूर, यलुमाचे देऊळ सौंदती, सागरोचाचे

देऊळ देवराष्ट्रे, त्याचप्रमाणे खिदापूर, संकेश्वर, अककलकोट, गोकाक, लक्ष्मीश्वर, अशा हजारे गांवांतून जी मंदिरे हिंदुनी बळकावली आहेत त्याचे एक पुस्तक होईल. या सर्वांत आरंभापासूनचे भांडण म्हणजे पंढरपुरच्या देवळाबदलचे होय

पंढरपुरचे देऊळ हे जैनांचे नसून बौद्धांचे किंवा रानटी लोकांनी बांधले असावे किंवा मूळ हिंदुचेचे असावे असें शाब्दीत करण्यांकरितां या लोकांचा आटोकाट प्रयत्न कां असतो, याचे एक महत्वाचे कारण आहे. पंढरपुरचा विठोबा आणि देवालय म्हणजे हा हिंदुचा अंमेद असा अऱ्णवं प किळाच आहे. या विठोबाने आणि देवालयाने हिंदुवर्माची विसकटलेली घडी पुन्हां बसवून तो धर्म जिवंत केला आहे. संतांच्या कामगिरीचा हा बालेकिळा आहे या देवळाच्या आश्रयाने वैदिक धर्माने या देशांत कायमचे ठाणे बसविले आहे. आणि म्हणूनच या पंढरपुरच्या विठोबाकडे सगळ्यां हिंदुचे लक्ष आहे, हे जैनांचे देऊळ ताब्यांत घेतल्यापासून जितकी म्हणून ऐतिहासिक, पौराणिक पुराव्याची भरती करण्याची संधी हिंदुना आली तितकी भरती त्यांनी केली आहे. या क्षेत्राला दक्षिण काशी, मृत्यू-लोकचे वैकुंठ, इहलोकीचास्वर्ग अशीं नावे देऊन भोज्या भक्ताच्या खोल अंतःकरणांत हें बीज इतक्या चतुराईने पेरून ठेवले आहे की, या भोज्या भक्तांना पंढरपूर हे नांव ऐकिल्याबरोबर भक्तिभावाने नाचावे अशी स्फुर्ती उत्पन्न होते, संतांच्या अंमंगांत पंढरपूर, मिक्के-कन्याच्या तोडांत पंढरपूर, रेळवे स्टेशनवर पंढरपूर जवळ जवळ आज हा महाराष्ट्र पंढरपुरमय झाला आहे, असें म्हटल्यास ती अतिशयोक्ति

होणार नाहीं. या पंढरपुरच्या कामांत इतिहास संशोधकाचीही बुधिद्धि भ्रष्ट होत चालली आहे. पुराण्यावस्तुचे संशोधकही हें देऊळ जुनें असून वैदिकांचेच आहे असे बरळूं लागले आहेत. तसे नसते तर पुण्यासारख्या विद्वानांच्या जन्मभूमीत श्री. जोशी यांनी पंढरपुरचा विठोबा या विषयावर स्वतंत्र असे व्याख्यानच दिले नसते. काय? चिंतासणराव वैद्य, प्रो. परंजपे, न. चिं. केळकर यांना माहीत नाहीं? कीं पंढरपुरचे देऊळ हे कोणाचे आहे; पण पचनीं पडेल ते न खाण्यास मार्गे पुढे पाहणारा असा महात्मा कोण आहे? या अनेक कारणानेच दोन शब्द या क्षेत्रावद्दल लिहून खरा इतिहास जगापुढे मांडण्याचा प्रयत्न मी करीत आहे.

आम्हाला पक्के माहीत आहे कीं, पंढरपुरचे देऊळ हें कधीही जैनांच्या स्वाधीन कोणी करणार नाहीं आणि जैनही भ्रष्ट झालेच्या देवळांत आपला देव पुन्हां स्थापन करणार नाहींत. संताप आणि वाईट वाटते ते एवढेच कीं, खावयाचे ते खावयाचे अणि उलट निंदावयाचे. काय म्हणे, 'नगच्छेत् जिनयंदिरम्' मेलेतरी पतकरलें पण जैनांच्या मंदिरांत पाऊळ ठेवूनये, हा ज्यांचा बाणा, हा ज्यांचा धर्माभिमान त्यांनी निर्लिङ्गपणाने जैनांच्या मंदिरांत काय म्हणून पाऊळ ठेवावे हे कोडगे जैनांच्या मंदिरांत रात्रंदिवस दिवाभिनासारखे कसे पढून आहेत, हेच मी हें पुस्तक लिहून यांच्या ढोळ्यांत अंजन घालण्याचे योजिले आहे. मुसलमानांनी लाथाडले तरी त्यांच्या मशीदींत मलिदा खाण्यास हे मरतील पण जैन म्हटले कीं, यांच्या अंगांत संचार झालाच म्हणून समजावा. काय न्याय पहा, गोमांस भक्षक,

मूर्तिमंजक आणि हिंदुत्तियाहारक अशां लोकांशीही जे ऐक्यमावानेवागतात तेच समान हक्काच्या आणि अहिंसाधर्माच्या जैनांशी यांचेएक्य नसावें याच्यापेक्षां देशाचे दुर्दैव ते कोणते ?

कर्मठ वैदिकांबद्दल आमचें कांहीच म्हणणे नाही पण अस्सल इतिहासकार म्हणविणारे हे देखील सत्य इतिहासाचा खून करून आपल्या नांवाळा कालिमा कसा लावूं पहात आहेत, जैनसाहित्यावर आणि मंदिरावर जाणून बुजून दिवसाढवळ्या दरवडा कसा शालीत आहेत या सर्व गोष्टी लक्षात आल्या की, अधिकार नसतांही लेखणी उचलावी अशी उमेद उपन्न होते. याच प्रेरणेने भी हें काम हाती वेत आहे.

सदर पुस्तकात विठोबाचे भक्त असे जे संतमंडळ, वारकरी पंथ, भागवतधर्म, पंढरपुरचा पूर्वेतिहास याचें विवेचन अनेक दृष्टांतानेकेले असून जोशी यांच्या प्रत्येक विधानाचें खंडन पुराव्यासह करून पंढरपुरचे देवालय हें जैनांचे कसे ठरते हें सिद्ध केले आहे. विठ्ठल भक्तास माझे विचार पटून त्यांची खात्री झाल्यास आणि विठोबा हा जैनांचाच आहे असे पटल्यास त्यांनी आपल्या पूर्वजांच्या ब्रादवाक्यास म्हणजे 'न गच्छेत् जिन मंदिरम्' या शास्त्रप्रमाण वाक्यास जागवेव यापुढे तरी जैनांच्या देवापुढे नाक घासण्यासाठी पंढरपुरच्या विठोबाचें देवालयाकडे धांव घेऊं नये. वाप्या करून विनाकारण देह कष्टवूं नये, भोळे भावीक हे अंध मेंद्रासारखें या खड्यांत खुशाल पटोत पण वेदोनागायण, दशग्रंथी, कर्मठ आणि अस्सल वेदाभिसानी अशांनीं तरी यापुढे पंढरपुरचे क्षेत्र हे जैनांचे आहे असे भी ठरवून खात्री पटवून दिल्यास इतःपर या जैनांच्या देवापुढे दंडवत घाळून हळीच्या विठोबाच्या म्हणजे पूर्वीच्या भगवान श्रीनेमिनाथ तिर्थीकराच्या चरणीं शीर नमवून धर्मभ्रष्ट होऊं नये. अशी विनंति करून ही प्रस्तावना संपन्नितो.

प्रथकर्ता,

॥ श्रीवीतरागाय नमः ॥

-.* पंद्रपूरचा-विठोचा *:-

॥ मङ्गलाचरणम् ॥

नमः श्रीवर्धमानाय निर्द्वृतकलिलान्मने ।
सालोकानां त्रिलोकानां यद्विद्या दर्पणायते ॥ १ ॥
रन्नकरुण्डक श्रावकाचारः

जेन धर्माच्या न्हासाची जीं अनेक कारणे आहेत
त्यांत मुख्य कारण द्वयाजे या अन्यमती धर्म प्रसारकांनी
जेन धर्मी राजांना अनेक उपायानें धर्मच्युत करून विष्णु-
मार्गी वनविलें हेच कारण हांय. स्वजन द्रोड करून हे
जेन राज ब्याविळी घण्ट झाले त्यावेळी त्यांनी आपन्या हानांनी

आपल्याच जैन मंदिरांत अन्य देवतांची स्थापना केली. यांच काळी पासून जैन धर्माला उन्नती कव्या सुख भाली. पुढे जैन धर्माला राज श्रय नाहीसा झाल्यामुळे लोक मर्त्याचा जोरावर लाखो मंदिरे जैनाकडून ज.रदस्तीने हिंदूनी वळकाविली असल्यास आश्र्य वाटण्याचे कांहीच कारण नाही. ‘राजा काळस्य कारणम्’ हा नियम चांगल्या आणि वाईट गोष्टिला सारखाच लागू पडतो.

या जैन राजांच्या धर्मत्यागाने जैन समाजाला होणारे असहनीय दुःख आणि याच कारणाने वौदिकाना होणारा पुत्रो-त्सवतुल्य आनंद या दोहोचा याचा जर विचार केला तर बन्या वाईट गोष्टिला कारण ‘राजा काळस्य कारणम्’ हे करण किती जवरदस्त आहे. याचे वर्णन करणे हे सामान्य मनुष्याच्या आटोक्याच्या वाहेरचे आहे.

गृहशत्रु आणि परशत्रु अशा दोघांचाही सेसमिरा ज्यांवळी तत्कालीन श्रावकांच्या मार्गे लागला असेल, त्यांवळी त्या श्रावकांना आपले जिवित, देव, आणि देवीं, याचे रक्षण करणे किती जबाबदारीचे झाले असेल याची कल्पना एक विधाता जाऊ ! तरी अशा ब्रिकटवस्थेतेही श्रावकांनी आवाढव्य अशी हजारो मांदिरे मातीमध्ये मुजवून या पापी जगाच्या सहवासांतून त्यांना मुक्त केले होते याची साक्ष आज विजापूर्वचे दर्गा भंदीर, आरग, आभि गया अशा अनेक ठिकाणी पृथग्याच्या पोटांन गडप जाहलेली मंदिरे यांना पृथग्यी माता जन्म देऊ लागली

आहे. असो, वा काळा आजही किति मंदिरे अजूनी या पुण्यमय भूमातेच्या उदरांत ध्यानस्थ बसली आहेत. हे एक तुलाच माहित.

या देशाला कोणी भरतभूमी किंवा सुवर्णभूमी असे म्हणत असतील ते ह्याणोत पण मी म्हणतो की, एके काळी ही जिनमंदिरमय भूमी खास द्येती. या देशातील किले, बुरुज. तट, मशिदी, जितक्या म्हणून जुन्या दगडी वस्तु पाहाल, त्यात जैनांच्या मंदिराचा, आणि मूर्तीचा अवशेष असल्याचा दृष्टी पढल्यावाचून रहाणार नाही. आणि ही जुनी स्थळेच आमच्या सांगण्याला आज पुरावा देत आहेत. असे जरी आहे तरा खायी त्याला खवखवी किंवा चोराच्या मनांत चांदणे या म्हणीप्रमाणे अन्यायानें बळकावलेले किंवा घशांत सोडलेले अन ते जरी पांठांत जाऊन पचारी पढल तरी सदोदीत ढांचत रहाणे हा स्वभाविक धर्म आहे. आणि अशीच या आयत्या विव्यात शिरलेल्या नागोबाची अवस्था झाली असल्यास नवल काय ! जैन शास्त्रे, देव, देवालय, यांत खोडा खोडी कारून उयांनी लबाडीने आपला संसार थाटविला आहे. तो अन्याय किंवा ता लवाडी जगाच्या नजरला पडू नये ह्याणून या उपव्याची अव्याहत खठपट चाळू ठेवणे आणि जपणे हें एक त्याना कामच होऊन बसले आहे. हें यांच्या एक तर्फी लिहिलेल्या इतिहासा-वरून आणि वारुवार समेत होणाऱ्या व्याख्यानावरून सिद्ध होत आहे. आणि अशाच प्रकारचे व्याख्यान पुण्यास जोशी याचे ‘पंद्रपूरचा विठोवा या विषयावर ज्ञाले असून त्यात जैनांचा

वारसा हक्क काढून घेऊन तो आपल्याकडे कसा घेतला आहे.
तो पहा,

जोशी यांचे व्याख्यान.

पुर्णे येथे नानावाढ्यांत पंढरपूरच्या विठोबा संवंधाने
जोशी यांनी व्याख्यान जें दिलें तें चिन्त्रमयजगत् मार्च १९१४
च्या अंकात प्रसिद्ध झाले आहे. जोशानीं बारा भानगडी सांगून
शेवटीं विठोबाचे देऊळ हें मूळचेच ब्राम्हणाचे असून त्यांत
जैनांचा कांहीं एक संवंध नसल्याचे सिद्ध केळे आहे. जोशा
प्रमाणे वरचेवर बन्याच वैदिक वर्मामिमान्याकडूनही असे लेख
प्रसिद्ध होत असतात, म्हणून या पुस्तकात जोशाचे व्याख्यानाचे
खंडन करून विठोबा हं देवत आणि देऊळ हे जैनांचे कसे
आहे हे दाखविण्याचा यत्न पुढील प्रमाणे करीत आहे.

जोशी:- “ विड्ल, विटू, किंवा विठोबा, याचा अर्थ किंवा
हे नांव संस्कृतात नाही म्हणून तो वेदवर्मी याचा नसून
तो जुन्या रानटी बौद्ध किंवा जैनांचा असावा असे कित्येकांचे
मत आहे पण ती चूक आहे, ती कशी पहा. विड्ल या शद्वाचा
विष्णु हा कानडी अपभ्रंश आहे. विटू हे त्याचे लहान रूप
आणि विठोबा हे त्याचे आदर्शी रूप होय. म्हैसूर प्रांतात
यादव धंशी होयसाळ राजा विष्णु या नांवाचा होता. (११०४—
११४१ इ.) त्याचे अगोदर त्याचा भाऊ बछाळ देव हा राजा
होता आणि विष्णुदेव हा त्याचा प्रधान होता त्यवेळी त्यांची
नांवे विटू, विड्ल, विठोबा अशी कानडी नांवे होती. त्याचा

रामानुजानें विष्णु धर्माची दीक्षा दिली आणि पुढे तोच राजा ज्ञाला, त्यानेच विष्णूचा विठू केला, जोशांच्या या भाषणावर शंका, वरीलप्रमाणे:-- जोशी यांनी विष्णुचा विठू कसा ज्ञाला आहे. हे दाखवून विष्णु याचाच अपभ्रंश विठू असे ज्ञाल्याचे सिद्ध केले आहे, आणि त्याला पुरावा म्हणून विष्णु राजाचा भाऊ बहुत राजाचा दिला आहे. होय साळ वंशाचे राजे जैन धर्मी होते. आणि त्याला इतिहास साक्ष देईल, होय साळ वंशाने १३० व्या शतकात राज्य केले आहे (भरभराटीत) होय साळ राजा विठ्ठलदेवाने १११७ मध्ये द्वारसमुद (फळबीड) येथे राज्य केले असून त्यानेच पुने रामानुच्या उपदेशानें विष्णुवर्धन हे नांव धारण करून विष्णु धर्म स्थिकारिला हा इतिहास आम्हाला कवूल अहे पण तो विष्णु धर्मी ज्ञाला म्हणून त्यानेच विष्णूचा विठू केला असें जे जोशी सांगतात त्याला अधार काय ?

आणि या अधारे विष्णुचा विठू कसा होईल ? वरे विष्णुचा विठू किंवा विठूचा विष्णु हा अपभ्रंश शद्व जरी ज्ञाला असला तरी पंढरपूर हें गांव हल्लो शुद्ध महाराष्ट्रात मोडतो तेथे कानडी भाषेचा गंधही नाहीं मग कानडी भाषेचा जो शद्व विष्णु त्याचा अपभ्रंश विठू कसा ज्ञाला ? अपभ्रंश शद्व ज्या त्या देशात बोलले जातात. आणि कानडी देशातील ज्ञालेल्या अपभ्रंश शब्द इक्के महाराष्ट्रात काय कामाचा ? करितां विठू हें नांव असेच पडले असावे कीं, ज्यावेळी पुँडलिकानें विटेवर मूर्ती ठेवून त्याची भक्ती केली त्यावेळीच विटेवर उभी असलेली

मूर्ति तीच विटूमूर्ति हे नांव पडले असून पुढे विट्ठल हें आदरार्थी रूप झाले असावे. अमेच ज्ञाल्याचे बोंच लोक मत आहे. तुकाराम बुवाच्या अभगांतही “ कर कवटावरि विटेवरि उभा , असेच म्हटले असून हिंदीं पदामध्ये ही तुळशीदासाचे पद याच अर्धाचे म्ह० ‘ ठोड बीडपर निकटकटिकर ’ अशाच अर्धाचे आहे तेव्हां ग्रथम विटेवर असलेल्या देवाचे नांव ‘ विटू ’ असे झाले असावे आणि पुढे वाढ त्या भक्तिच्या वाढी बरोबर नांवांतही वाढ होऊन एक अक्षराच्या वाढानें फार झाले तर ‘ विटूचे विटू झाले असावे. ’ शिवाय जोशांनी पुढील भागांत कवूल्ही कले आहे. की, विटेवरचा जो देव तोच विटू असावा. असे जोशी यांनी कर्णाटक दंशांताल होयसाल राजाचा आणि या विटूचा जो संबंध असल्याचा घाट घतला आहे. तो सर्व येव खोटा अहे. जोशाचा हेतू असा असावा की, ही मूर्ति कर्णाटक प्रांतांतील ठरला म्हणजे पंढरपूरच्या देवळात जी भगवान नेमिनाथ तीर्थकराची मूर्ति असल्याचे लोक बोलतात ते खोटे ठरावे. ह्येसूरचा होयसाल राजा विष्णु (पूर्वीचा जैन धर्मी घटवर्धन) यांनेच विष्णूचा विटू केला असावा हे सांगणे कदाचित् फोल ठरल्यास जोशांनी दुसरा एक साक्षीदार केला आहे. आणि तो म्हणजे कर्णाटकांलती विष्णु भक्त (भानुदास) ब्रम्हण होय. जोशी द्विष्णुतात कदाचीन होयसाल राजा हा जैन धर्मी असल्यास त्याचा खरा इतिहास जगास पटून जर कोणास संशय आला तर माझ्या भानुदास त्राल्यणाची साक्ष पहा भानुदास या नांवाच्या त्राल्यणानें कर्णाटकांतून विष्णूची मूर्ति आणुन ल्यानेच पंढरपूरास विठोवा द्विष्णून स्थापन

केली आहे. असो पण हा मध्येच भानुदास कोण ! कांहीं गाव नांव, वरे ? शंका अशीं की, विष्णू भक्त ब्राह्मण जो भानुदास त्याने जरी कर्ना-टकांतून विष्णूची मूर्ति आणून स्थापन केली असे धरून चाढू. पण विष्णूभक्त भानुदास आपल्या आवडत्या देवाचे नांव जे विष्णू तेच ठेवील तो विष्णूचे विठू हैं नांव कां ठेवील ?

यावरून हैंच ठरते कीं, पुंडलीकाने कोठून तरी एक मूर्ति आणून ती वाळवंटांत स्थापना केली असावी कारण नदी कडला कुंभार लोकांचा विटा कौलांचा धंदा चाढू असतो हणून वाळवंटांत पुढेली वीट एक घेऊन त्यावर मूर्ति बसविष्ण्याचा जास्त संभव आहे. पुढे या नवीन देवाचे प्रस्थ वाढून त्यांच्या भक्तांनी जैनांच्या मंदिरात (हळींच्या विठोबाच्या) ही मूर्ति स्थापन केली असावी. किंवा मूळ जैनांच्या देवाचाच विठोबा केला असावा आणि ‘ विटेवरि उभा कटि कर असे अमंगांत गोवळे आहे त कदाचित भावी पुणव्याची सावधगिरी असावी हळीं जी मूर्ति देववांत विठोबाची आहे ती जैनांची आहे की हिंदुची आहे हे खात्रीलायक कांहीं सांगतां येण्या सारखे नाहीं तरी यांचा विचार पुढील भागांत मी केला आहे. प्रथम प्रथम मूळ जैनांच्याच मूर्तिचे पूजन हिंदु करीत होते असेही कांहीं विद्वानाचे मत आहे.

जोशानी एके ठिकाणी असें हाटले आहे कीं, ‘ मिशनरी लोकांनी ही नम मूर्ति पाढून ती जैनांची असावी असा तर्क केला आहे.

ल्यणून जैनांना वाटते कीं, ही मूर्ति जैनांची आहे. !

जोशांना आम्हीं विचारूं कीं, जैना खेरीज इतर जगांत कोणाची मूर्ति नग्र असते काय ? नग्र असून जर तिच्या हातांत आयुधे असलीं तर त्या मूर्तिकडे जैन लोक हुंक्रूनही पहाणार नाहींत. जैनांची मूर्ति ही जैन चिन्हांनीच ओळखावी लागते. करितां जैनांच्या मूर्तिचीं चिन्हे (लक्षणे) कोणतीं असतात याची माहिती करून घेऊन नंतर आपले मत ध्यावयास पाहिजे होते. पुढे जोशीनें व्याख्यनांत लाटले आहे कीं, ‘ या देवासंबंधानें माझे एक वेळ जैन आणि ब्राह्मण यांच्या मध्ये विजापूरच्या ; बादशाहाच्या दरबारी वादही झाला होता. आणि त्यांत जैनाकडे हक्कही ठेवण्यांत आले आहेत. ?

वाचकहो पंद्रपूरचा विठोबा हा जैनांचाच आहे असे सिद्ध करते वेळीं आम्ही जे पुरावे देणार आहोत. त्यांत हा वादाचा पुरावा मुख्य असून या गोष्टीवरच आमच्या सत्यत्वाची साक्ष लोकांना पटणारी आहे. कारण असे पहा विजापूरच्या बादशाहाचा काळ लाणजे १६ व्या शतकांतील असून या वेळीं जैग धर्म पूर्ण खालावला होता अशा वेळीं ज्या अर्थी जैन आणि ब्राह्मण यांचा धार्मिक वाद लाणजे एक क्षयरोगी काढी पहिलवान आणि दुसरा खुराक खाऊन पुष्ट झालेला पहेलवान पंजापी गामा या मधील कुस्ती होय जैनांच्या पडत्या काळांत ही जैनांनी विजापूरासदावा लावून आपले हक्क शाब्दीत करून घेतले आहेत या वरून हेच सिद्ध होतें कीं, या काळांत लाणजे सोळाव्या

शतकांत भरपूर हक्क जैनाकडे असले पाहिजेत. त्याखेरीज उगीच कोण कोणावर दावा लाबील ? अत्यंत कळकळी खेरीज जवरदस्त शत्रुशी सामना काढी पहेलवान कसा देईल ? जोशी ठिहिनात की, ‘ काहीं थोडे हक्क जैनाकडे वादशहानें ठेविले होते वाचकहो जोशाच्या मतानें ते थोडे हक्क असतील पण मी ते भरपूर समजतो.

कारण जैनांचे आस्तित्व ज्या अर्थी वादशहानें कबूल करून जैनांना थोडे हक्क दिले त्या अर्थी वादाच्या अगोदर जैनाकडे काहीं तरी पंढरपूरच्या देवव्याचा वारसा होताच. अर्धात काहीं तरी हक्क देणे क्षणजेच पंढरपूरच्या देव जैनाची मालकी कबूल करणे होय. त्या वादाचा आजचा काळ असतां तर सर्व देऊळ जैनाच्या ताव्यांत दिले असतें, पण त्यावेळीं विजापूर येये शहाजी राजे मोसले यांचे वजन होते. आणि शहाजिचे गुरु पटले भटजी अर्थात् शहाजीच्या वशील्यानें भटानी जैनांचा संपूर्ण हक्क उडवून लाज क्षणून थोडा हक्क दिला असतो.

एका महत्वाच्या शंकेचा खुलासा.

मार्गे जोशी यानी हाटले आहे की, विष्णु वर्धन, किंवा भानु-दास यानी विष्णुचा विठु करून या मूर्तीची स्थापना केली असावी पण या विजापूरच्या वादानें मात्र ही मूर्ती मूळातच जैन देवाची असली पाहिजे असें तरते कारण विजापूरास जो वाद झाला असेल

तो (जैन पुजारी आणि ब्राह्मण पुजारी यांचा देवावंधाचा झाला असला पाहिजे देवळांसंबंधाचा होणे संभवत नाहीं मूळ वाद वृत्तिचा आहे, देवळाचा नाहीं. जैनांचा देव जर देवळांत नसतां तर जैन पुजारी यांने देवळांसाठी वाद सांगून देऊळ गळ्यांत मुळींच अडकवून घेतले नसते. हे ल्हान पोरही कबूल करील. यावरून देवाचा वाद असाच मिट्टो की, १६ व्या शतकांच्या अदमासांत विठोबाची मूर्ति ही भगवान तीर्थकर नेमिनाथ महाराज यांचीच असली पाहिजे, आणि याचमुळे जैन पुजान्याची वहीवाट देवळांत असली पाहिजे हे चाणाक्ष वाचकांच्याही लक्षांत येऊन चुकले असेलच.

या बेळीं थोडा हक्क जैनांना देण्यांत आला याचा अर्थ असाकी, देव, देऊळ, पूर्ण ब्राह्मणाच्या ताव्यांत देऊन मूळ मालक जैन खणून वृत्तीच्या मोवदल्या दाखल काहीं नेमणूक ठरली असावी. असो न्याय दाता मुसलमान होनां खणून थोडा तरी हक्क मिळाला हे आमचे सुदैव !

जोशी ह्याणतातः— ‘ हें क्षेत्र पूर्वीचे शंकराचे होते , आणि पुष्टी म्हणून पुरावा देतात की, नदीकडेला जे पुंडलिकाचे देऊ आहे त्यांत शंकराची पिढी आहे. हेंचे पुंडलिकाचे स्थान समजून वारकरी भास्तीने त्याचे दर्शन घेतात. यावरून पंदरपूर क्षेत्र हे पुर्वी जैनांचे नसून ते शंकराचे आहे.’ नदी काठच्या देवळाचा आणि जैनांचा काय संबंध ? या विधानानें गांवातिल जैन देऊळ हे जैनां-

(११)

नव्हे असें कसे ठरते. हे एक जोशीच जाणे ! हिंदु लोकांत कोणी थोर मनुष्य मेळा म्हणजे त्याच्या स्मरणार्थ नदी काठाला देऊळ बांध-प्याची आणि पिंड स्थापना करण्याची चाल असते. त्या प्रमाणे कदाचीत कोणाच्या तरी थडग्यावरचे हे देऊळ असल्यास त्यांत लिंग स्थापना झाली असेल म्हणून मूळ देवळाचा हक्क जैनांचा कसा नष्ट होईल ?

आर्ण

जोशाना आही असे विचारतो कीं, तुमच्यांत मूर्ति पूजा आहे कां ? वेदामध्ये मुर्तिपूजा करावी असा कोठे उल्लेख सांपडेल काय ? वेदामध्ये मूर्तिपूजेचा निषेध आहे म्हणून तर प्रो. अगरकर, रानडे न्यायमूर्ति, प्रार्थना समाजी भांडारकर पुणे या सर्वांनी मूर्तिचा धिक्कार केला आहे. मग तुम्हीच हे पंढरपूरच्या देवळाचे दगड गळ्यांत बांधून कां घेतां ?

विठोबा हा बौद्धलोकांचा होईल कां ?

जोशी यांच्या लिहिष्यांत ते लिहितात कीं, ‘ कदाचीत विठोबाची मूर्ति ही बौद्ध धर्मी असावी आणि देऊळही त्यानीच बांध ले असावे, हा युक्ती वादाचा मतलब हाच असावा कीं, बौद्ध लोक हा देशात निटान या भागाला नाहीत. करितां त्यांच्याकडे जरी वारसा गेला तरी जावो पण उरावर नाचणाऱ्या जैन समाजाकडे हा वारसा जाऊ नये, पण बौद्ध लोकांची वस्तीच जर या दक्षिण

वाजूला कांहीच नव्हती. तर हें देऊळ त्यांचे कसे ठोळ. बौद्ध या देशांत उत्तरेकडे जन्माला आला आणि तिकडेच लयाला गेला या दक्षिण बाजूला पूर्वीपारची वस्ती जैन लोकांची असून त्यांच्या प्राचिनतेची साक्ष त्यांची वतने हणजे. पाटील, चौपुले, खोत, मागदूम, देशपांडे, देसाई, नाडगोंडा, ही देत आहेत. बौद्धांचे मठ विहार धर्म शाळा इकडे एकही नाही. या वाजूला आले असते तरी त्यांच्या प्राचीन खुणा दिसल्या असत्या पण तसा आधार कांहीच नाही. एके काळी (बौद्धकाळी) चुप्रसिद्ध इतिहास संशोधनकर प्रो. धर्मानंद कोसंबी वि. विस्तरच्या १९२९ च्या अंक ११ मध्ये काय द्यगतात. पस बुद्ध गोदावरीच्या खालच्या भागांत गेल्याचे प्रमाण भूत अशा बौद्ध ग्रंथात उल्लेख नाही. इतकेच नव्हे याच्याही पुढे जाऊन गॅजिएट कार म्हणतात की, संस्कृतां मध्ये लंकावतर ह्याणून एक ग्रंथ आहे. त्या मध्ये रावणाचे आणि बुद्धाचे भाषण झाल्याचे लिहले आहे. पण असे ग्रंथ प्रमाण मानतां येत नाही. यावरून पंढरपूरचा आणि बुद्धांचा काय संबंध हा दक्षिण प्रांत राजा गजबजून गेला होता. असा इतिहास जो पर्यंत जिवंत आहे, तोपर्यंत जैन राजे जिवंतच असून पंढरपूरचे देऊळ आहारीच बांधलें आहे. अशी त्यांची चालिंवे साक्ष देतील. फार काय पंढरपूरास हजार वर्षे आयुष्य भोगणारा जिवंत असलेला एखादा जरठ कावळा असल्यास तो देखील या ब्राह्मणांच्या कारवाई कडे पाहून हांसत असेल ह्याणून कोणी सांगवे ! असो आता रानटी लोकांनी हे देऊळ बांधल्याचा संशय लोक घेतात. पण तेही खोटें आहें. असे जोशी द्यगतात. पण यांत संशयाचे कांहीच कारण नाहीं. याचे उत्तर

रानटी पोरही देर्हळ. कीं. आमचे वडील अडाणी आणि रानटी असून अठराविश्वे दरिद्री होते. आणि हलीं आहेत, करितां असे हे बहुमोल किंमतीनेही न होणारे पंढरपुरचे देऊळ आमच्या श्रमाने द्रव्याने, बांधले असे कसे जाईल ? रानटी लोकांनी हे देऊळ बांधले असावे, अशी शंका घेणे क्षणजेच हा रानटीपणा होय ? अर्थात् वरील पुरा-व्यावरून हे देऊळ वौद्धलोकांनी आणि रानटी लोकांनी बांधले नाहीं. असेच ठरते. आतां राहिला वैदिक समाज ते तर बोद्धन चालून याचक वृत्तीवर निर्वाह करणारा, मग सांगा पाहूं. अशा निर्विन समाजाच्या पूर्वजांनी देऊळ बांधले तरी कसे ते जर बौद्ध, रानटीलोक, आणि वैदिक, यांच्या हांतून हे देऊळ बांधले गेले नाहीं. तर या मंदिराचा कर्ता कोण असावा ! हे जुनाट देऊळ या भरत क्षेत्रात सर्वा पेक्षां या भरत भूमीवर ज्यांची जुनाट वस्ती असेल त्यांनीच क्षणजे एके काळीं कुवेरालाही लाजविणारी संपत्ति ज्या समाजाच्या पूर्वजाजबळ होती असा जो जैन समाज त्यांनीच हे पंढरपुरचे देऊळ बांधविले आहे. असे आही मोळ्या अभिमानाने सांगतो.

पुढे जोशी क्षणतात कीं :— ‘ निठोवाची मूर्ति ही जैनांची आहे. असे जे लोक बोलतात, त्याला कारण हे असावे कीं, वारकरी पंथात जातीभेद नाहीं. तसा भेद जैनातही नाहीं या वरून हा विठोबा जैनाचा असावा असे लोक समजतात. पण तसे नाहीं. जैनात जाती भेद आहे, करितां वरील कारणाघारे ही मूर्ति जैनांची ठरत नाहीं. भागवत लोक जातीभेद मानीत नाहीत क्षणून कोणीही

हा विठोबा जैनांचा आहे असे मानू नये. '

समाधानः— जैनांमध्ये जातीभेद आहे वर्णाश्रमधर्म आहे शूद्राशूद्र भेद आहे. खुड जैनांत ८४ शाखा असून त्यांतही पौट शाखा आहेत. मग वारकरी पंथात भेद नाही, तसाच भेद जैनांत नाही असे हणण्याचे काय कारण ? जोशांना पुराव्याचे भेंडोले जगा पुढे मांडून व्याख्यानाचा विस्तार वाढवाक्षयाचा होता, हणूनच ही नसती शंका त्यांनी काढून त्याचे निरसन केले आहे. कारण त्यांनीच पुढे कवूल केले आहे की, ' जैनांत जाती भेद आहे. असे त्यांनीच हटले आहे, या पुढे विठोबा हा जैनांचा नव्हे हे ठरविण्या साठी जोशांनी एक पोरकट पुरावा पुढे आणिला तो असा. " जैनांना जे जुने दिसेल ते आपलेच आहे असे हणण्याची खोड आहे. त्याचे मत आपला धर्म अनादि आहे त्यांच्या मते त्यांच्या धर्मातील गोष्टी हजारो वर्षांच्या मागे त्या बडलेल्या आहेत असे ते समजतात. कृष्ण, राम, इत्यादि अवतारी पुरुष हैं त्यांच्या मते त्यांच्याच तीर्थकरांचे अवतार आहेत असे ते मानतात. पण निर्थक बोलण्यांत कांहीं एक अर्थ नाहीं. '

वरील प्रकारचे व्याख्यान ज्योवेळी आणि ज्या श्रोत्या पुढे जोशाचे झाले असेल ती सभा आणि ते श्रोते धन्य होत. प्राचीन इतिहासाची आणि जैन धर्माची माहिती जौशांना कशी मिळाली आणि त्यांनी कशी संपादन केली हे त्यांनाच माहित. या इतिहासाशाची नेमणूक कौठे तरी कॉलेजवर प्रोफेसरच हणून झाली पाहिजे

होती याचे नांव ज्ञान ! काय ह्याणे “ राम आणि कृष्ण हे अवतारी पुरुष आपल्याच तीर्थकरांचे अवतार आहेत असें जैन मानतात .. कृष्ण, राम आणि तीर्थकर या मधील भेद जैनांतील एखादे बोवडे बोल बोलणारे लहान पोऱ्ही सांगा, शकेल, तोऱ्ही भेद डझनभर पोर प्रसवणाऱ्या जोशांना कळू नये हे आश्र्वय आणि त्याहूनही महदाश्र्वय ह्याणजे अशां अननुभवी व्याख्यात्यांनी उल्ट जैनांनाच ‘ निर्धक बोलण्यांत अर्थ नाहीं असें ह्याणावे हे होय.

जोशी महाराज जैन समाज राम, कृष्ण, यांना तीर्थकरांचा अवतार असें कधींही मानात नाहीत. पुढे म्हणतात कीं, जैनांना आपला धर्म अनादि वाटतो या संबंधानें लिहिण्याचे हे स्थळ नव्हे. मात्र जैन धर्म अनादि आहे कां आधुनिक आहे. हे पाहण्याचे असेल तर त्यांनी एक वेळ जैन शास्त्रेच वांचून पाहिलीं पाहिजेत त्या खेरीज जैनांचे अनादित्व त्यांना कळणे शक्य नाहीं.

जोशी महाशय ऐका ! अनादि असो किंवा आधुनिक असो पण लक्षांत ठेवा कीं, तो तुमच्या धर्मापेक्षां खाढीनें जुना अर्थात् अनादि आहे. तो कसा पहा. तुमचा जो ऋग्वेद त्यात भरत चक्रवर्ती आणि त्याचे वडील प्रथम तीर्थकर आदिभगवान त्यांची सुती केली आहे. त्याच प्रमाणे यजुर्वेदांत भगवान नेमिनाथ तीर्थकरांची सुति केली आहे.

॥ श्लोक ॥

॥ प्रियत्रतो नाम सुतो नामेः स्वायंभुवस्य हि ॥
 ॥ तस्याग्नीन्द्रिस्ततो नाभिर्वैषम्यस्य सुतस्ततः ॥
 ॥ अवतीर्णे पुत्रशतं तस्यासीद् ब्रह्मपारणयणम् ॥
 ॥ तैषां वै भरतो ज्येष्ठो नारायणः परायणः ॥
 ॥ विख्यातं वर्षमेतद्यन्नाम्ना भारतमुत्तमम् ॥

वरील अधार वैचांनी ह्या देशाला भरत क्षेत्र हे नांव कसें पडले याला अधार क्षणून दिला आहे ह्याजे मूळ या देशाचे नांवच जैन चक्रवर्ति भरत यांचे आडे. आणि हें प्रथम तीर्थकराचे पुत्र होते २४ तीर्थकरांपैकीं शोवटचे तीर्थकर श्री महावीर स्वामी यांचा काळ अडीच हजार वर्षांचा आहे, हे जगाला कबूल आहे या वरून याच्या आधीं झालेल्या प्रथम तीर्थकराचा काळ याला तुम्ही अनादि ह्यातां कां अर्धाचीन समजणार ? त्याचप्रमाणे हजारो ठिकाणीं जैनांचे अनादित्वं सर्वांनी कबूल केले आहे.

महाराष्ट्र ज्ञान कीर्ति भाग पाहिला पहा — जैन ग्रंथ महाराष्ट्र आणि प्राकृतही आहेत, त्यांत जुनी महाराष्ट्र भाषा फार चांगली वापरली आहे, सर्वांत रामयणाचा जुना काळ जैनांच्या अनुयोग सूत्रांत संपडतो. सर्वांत जुने कथानक ह्याजे जैनां मधील बनारसी कृत अर्थ कथानक ग्रंथ होय. या बदल कौशकार ह्यातात. ‘प्राचीन काळीं हिंदुस्थानांत इतिहासाची गोडी नव्हती असें ह्याणणांच्यांच्या

(१७)

तोंडावर जैनांतील हा प्रथं फेंकून यावा. अर्थात् जैन इतिहासच सर्वांत जुना असल्याचे ठरते.

इ. स. पूर्वी ३२६ गव्ये चंद्रगुप्ताध्या वेळी शिकंदर बादशा-हाने हिंदुस्थानावर सारी केली होती. तो चंद्रगुप्त होतां याला आधार ह्याणजे श्रीश्रवणबेळगृहच्या शंकडे शिलालेखांपैकीं खाली दिलेला एकच शिलालेख वाचून पढावा.

वर्ण्यः— कथन्तु महिमाभण भद्रबाहोः । मोहोरुमङ्गु
मदमर्दनवृत्तबाहोः ॥ यच्छिष्य स्तात्सुकृतेन्ते चंद्रगुप्तः ।
शुभ्रयतेस्म सुचिरं वनदेवताभिः ॥

स्थल संकोचास्तव अर्थ न देतां इतकेच सांगतो कीं, वरील क्षोकांत चंद्रगुप्तानें जैनाचार्य श्रीभद्रबाहुमुनि याचे शिष्यत्व पतकरले होते. याच्याच वंशांत सम्राट अशोक झाला आहे. अर्थात् हे राजे जैनी होते कीं, वेद मार्गी होते ? जैनाध्या अनादित्व बदल जर पुरावेच ध्यावयाचे छाटले तर त्याचे एक पुस्तकच होईल झणून एक महत्वाचा पुराचा देऊन हे प्रकारण पुरें करूं सन १९१२ मध्ये श्रीमान पं. गौरी शंकरजी ओझा यांना अजमेरच्या जवळ बडली या गावीं एक बहुत प्राचीन लेख सांपडला आहे. तो असाः--

“ वीराय भगवते चतुरासितिवसे कायेजलामालिनिये
रंनिविठमाज्ञिभिके ”

वीर शक अडीच हजार वर्पाच्या सुमारचा आहे (इ. पू. पूर्वी ४४३) आणि माजिमिक हे जुने नगर मध्यमिका या नांवाने प्रसिद्ध आहे. याचा उल्लेख पातळिने आपल्या महाभाष्यात केला आहे अरुणद यत्नः मध्यमिकाम् हें उदाहरण भरत खंडात सर्वांत प्राचीन मानतात. अद्याप हा लेख इ. स. पूर्वी. पांचव्या शतकांत ग्रजपुतान्यांत जैन धर्म प्रचारक काम करीत होते असें सिद्ध करीत आहे पहा. संयुक्त प्रांताचा प्राचीन जैन स्मारक जैन धर्म अनादि आहे या विषयी आम्ही जो या पुस्तकांत उल्लेख करून दोन पृष्ठे खर्ची घातली याचें कारण असें की, पंठरपूरचा विठोवा जुना आणि देऊळ्यांची पुराणे आहे अर्थात् जैन धर्म जर जुना ठरला तर ओघानेच जैन वारस ठरतात ह्याणून जोशांनी “ जैन लोक आपणास अनादि समजतान आणि त्यांना जुने तितके सर्व आपलेच वाटते ” अशा प्रकारचें खोडसाळपणाचें भाषण केले आहे. जोशाचें हें भाषण ह्याणजे त्यांनी जैनाची योद्दी यढा आणि गर्भित निंदाच केली आहे असें कोणीही कवूल करील ह्याणून चेर तो चेर आणि वर्ती शिरजोर कसा असतो हे जगाच्या दृष्टी पडावे ह्याणून जैनांने अनादित्व दृष्टांतानें मी वाचकांना पटवून दिले आहे. कारण जैनांमधील अनादि काळचें वाडमय, साशित्य, कला, संस्कृत विद्या, काव्य, हें उपदून गबर झालेले ह्याणजे जैनांचे शास्त्ररूपी उष्टे खाऊन पुष्ट जाहलेले जोशी यांनी जैनांचे उपकार न मानतां उलट चैष्टा व्यंजक भाषा वापरावी हे वांचून कोणा आवकांचे रक्त गरम

होणार नाहीं ?

जोशी महाराज आपण किति जरी अद्वास केला, तरी आपला समाज खास अनादि ठरत नाहीं हे सण आहे. अलिक-डच्या शोधा वसून आपले ठिकाण आणि गोतावळा कसा आहे हे पहा. लो.ठिळकांनी आपल्या ‘ आर्टिक होम इन् दि वेदाज् ७ या पुस्तकांत काय ह्याटले आहे तें पहा. हिंदू, मुसलमान, पारशी, मोगळ, युरोपियन या सर्वांचे पूर्वज आर्यन्‌च होते हे उत्तर धृत्राकडे रहात असत आणि या सर्वांची भाषा एकच होती.

वाचकहो यांत जैनांचेच तेवढे नांव नाहीं या अर्थी हेच मूळचे रहिवाशी या हिंदुस्थानचे होत याला महत्वाचा पुरावा घ्यणजे या वरील सर्व जाती मांसाहारी आहेत. आणि जैन तेवढे खेर शाकाहारी आहेत या ठिकाणी ध्यानांत ठेवण्यांसारखी गोष्ट हागजे जगांत हिंदुस्थानच्या बाहेर सर्वत्र मांसाहार चालतो अर्थात् जैन हे जर बाहेरचे असते तर मांसाहारीच असते, पण जगांत शाकाहारी देश जर कोणता असेल तर तो हिंदुस्थान आणि हिंदुस्थानांत शुद्ध (मांस राहत) जर कोणाचा आहार असेल तर जैनांचा आहे. या अवारे हेच ठरते कीं, जैन हे भारतांत प्राचीन रहिवाशी आहेत. दुसरे असे कीं, प्रगती आणि जिनविजयच्या ता. १७ १२-१९२९ च्या अंकात पहा संघादक घ्यातात अलहाबादच्या पायोनिशर पत्रांत ले० गय प्रसाद चांवा लिहतात कीं, [सिद्ध खोल्यातील ऐतिहासिक संस्कृति या पुस्तकाचे अधारे] ‘ सिंभु नदाच्या पुरातन वस्तृचे खोदकाम चालू आहे.

त्यांत मोहन दरीत नासाअदृष्टि, ध्यानमय मूर्ति, अधोन्मिलितनेत्र, अशी एक मूर्ति सांपडली आहे. ती पांच हजार वर्षी पूर्विची आहे.^१ असो. वाचकाहे वरील ध्यानाची मूर्ति हिंदुची तर नाहीच. पण कोणी खण्ठतील की, ती बुद्धाची असावी पण बुद्धाचा जन्मच अडीच हजार वर्षीचा आहे. अर्थात् ही मूर्ति जैन तीर्थकरांचीच आहे. कारण या ध्यानाची मूर्ति हिंदुची नाही, त्यांच्या देवांच्या हातांत तखवार, कोठे त्रिशूल, कोठे गदा, शिवाय वस्त्रसहित मूर्ति असतात, हे जोशांनाही कव्रुल करावें लागेल, ही मूर्तीच काय पण असें हजारे पुरावें जैनांच्या अनादित्वा बदल आज साक्ष देण्याला तयार आहेत. कांहीं झाले तरी जोशी आणि जोशांचा धर्म यांच्या अगोदरचा जैन आणि जैन धर्म या भारतांत नांदत होता हे खास. असो आमच्या जोशांनी जैन अनादि आहेत, किं आधुनिक आहेत, हे यावरून तरी ओळखावें. जैन अनादि काळचे राहिवारीं आहेत. या सर्व मागील विवेचनावरून पंढरपूर्चे विठोबाचे देऊल, विठोबा देव हा कोणाचा असावा हे ठरविणे आही. वाचकावरच सोंपवून या पुढच्या प्रकरणांत जोशाच्या कांहीं विवानाचे समाधान, विठोबाची मूर्ति, वारकरी पंथ, भागवत धर्म, संतमंडक, विठोबा हा जैन कसा, पंढरपूर्चे बटवे हे कोण. जैनांचा प्राचीन हक्क, स्तरकारी दसरीचे पुरावें, देवलांतील जैन धर्माच्या कांहीं खुणा, अशा गोष्ठीचा खुलासा केला आहे. करितां इतिहास ब्रेमी आणि प्राचीन वस्तूचे संशोधक यांनी पुढील प्रकरण अवश्य वाचावें. हणजे पंढरपूर्चे देऊल आणि विठोबा देव याचा वारसा जैनाकडे च कसा

येतो हे त्यांना कळून त्यांचे मन निःसंक होईल अशी भी हमी देतो.

विठोबाची मूर्ति.

विठोबाची मूर्त ही जैनांची नाहीं असे ठरविते वेळी त्यांनी असा कोटिक्रम लढविला की, ' मूर्त ही नग आहे द्यणून लोक ही मूर्त जैनांची असावी असा तर्क करीत असल्यास ही मूर्त नग दिसली तरी ती नागवी नाहीं, तिच्या भोवती वस्त्र आणि कमरवंध आहे ' जोशी हे जैनांना भोळे समजत असल्यास ती त्यांची समजूतच भोव्या आहे, कारण जेथे एखादा अडूल चौर एखादे घर फोडून वस्तु चोरून नेतो आणि मूळची खूण नाहींशी बहावी नांव असल्यास [भांड्यावर] ते खोडून मागमूस नाहीसे करतो. तेथें या अडूलांना मूळ मूर्तिच्या आकारांत फेरफार करण्याचे ज्ञान नसेल आणि तसा प्रकार ज्ञाला नसेल असे वाटण्यासारखे भोळे लोक आतां राहिले नाहीत. शिवाय जोशीच हाणतात की, ' या मूर्तिला शोखादि चिन्हे आहेत. जोशांना श्री. नेमिनाथ तीर्थकराचे लांच्छन (चिन्ह) शंखच आहे हे माहित नाहीं. नाहींपेक्षां त्यांनी प्रामाणिकपणानें ह्या चिन्हाचा उल्लेख केला नसता, तेव्हा सहजच जोशांच्या लिहिल्या बरूनच ही मूर्ति श्री. नेमिनाथ तीर्थकराचीच आहे असे सिद्ध होत आहे.

पुन्हा सांगतातः— ‘या मूर्ति सारखी विष्णूची मूर्ति इतर ठिकाणीं कोठेच नाहीं. हा चमत्कार वाटतो उत्तरेकडे मात्र या ध्यानाच्या दोन मूर्ति आढळण्यांत आल्या आहेत. शिवाय भिलासा जवळ मात्र उदगिरी जवळ ब्राह्मणी कोरीव लेणीं आहेत. त्यांत मात्र विठोबाच्या मूर्ति सारख्या दोन मूर्ति आहेत’ या ठिकाणीं एका गोष्ठीचा खुलासा करणे भाग पडत आहे तो हा कीं, जोशी ह्याणतात कीं, ‘उदमिरी जवळ ब्राह्मण लेणीं आहेत. वाचकहा हे तुम्ही कधीं तरी ऐकिले आहे काय? ‘लेणीं आणि ती ब्राह्मणांची. ही अक्षरे कानाला किती कडू लागतात हे येथे अक्षरानेही लिहितां येत नाहीं एकादे वेळी विधवेनेही ऊँकवाची उठाएव केल्याचे ऐकिल्यास सत्य वाटेल पण हा नसतां मान आणि कर्तवगानी जोशांनी ब्राह्मण समाजाच्या पदरात कां टाकावी? जोशी महाराज त्या जुन्या काळ्यांत तुमच्या या नव्या मनुचा कोठे मागमूस तरी होता कां? मग लेणीं काय दर्भाच्या काड्यांनी आणि संधेच्या पटीनें खोदली होती कीं मंत्र पुष्टांनी स्वयंभू तयार केलीं? सातारच्या छत्रपति शाहू महराजांच्या कालां पासूनच्या पुढऱ्या मनूंतल्या काय गोष्ठी बोलाव याच्या असतील त्या बोला. त्या पूर्वाच्या इतिहासांत तुम्ही तोंड घालून मूकवृत्तिच धारण केली पाहिजे. आज ‘लेणी आणि ब्राह्मण, ह्या शद्वाची जोडी घालाल. हे पचले कीं, उद्या ह्याणाल कीं, ‘चक्रवर्तीं, सम्राट, सार्वभौम, छत्रपति, महामंडलेश्वर, राजराजेश्वर, असेही महापुरुष एके काढीं ब्राह्मणांत होऊन गेले आहेत असे एका

जुन्या चिटोऽन्यावरून सिद्ध होते ' आणि असें एखादे चिटोरेही बाहेर काढून इतिहास संशोधक मंडळीच्या बैठकीत हे लोक वाचप्याला कमी करणार नाहीत. पण नाहीं हं ! चक्रवर्ती, किंवा सार्वभौम, ही विशेषणे जोशांच्या मागें कर्वीं तरी लागतील अशी अशाही नको. हीं मंगलमय विशेषणे नांवा मागें लावून घेण्याला त्याच वंशांत [जैनांच्या] जन्म ध्यावा लागतो. हे जैनांच्या महापुराणावरून कळून येण्यां सारखे आहे. अस्तु ! जोशांचा राग डॉक्टर बुईल-सन वर विशेष दिसतो. ते ह्याणतात ' पंढरपूरचे देऊल आणि विठोबा हे जैनांचे आहे असें जर कोणी उठविले असेल तर ते प्रथम युरोपीयन पाद्री आणि मिशनरी यांनीच ही हूल उठविली आहे. यांच्या मागें ह्याणजे पन्नाम वर्षांमागें ह्या जैनांचे नांवही कोणी घेत नव्हते. आणि विठोबा हा जैनांचा असावा असा संशयही कोणी घेत नसत. खुद डॉक्टर बुईलसन सारस्यानी जरी आपल्या ढायरीत असें विधान केले असेल तरी आतां तसें-ह्याणण्यास जागा राहिली नाहीं.

जॉन विल्सन नामक सुप्रसिद्ध वंदित पंढरपूरच्या विठोबा विषयी असें यत देत आहेत की :—

The celebrated temple of Vithoba near Pandharpur is supposed to be a Buddhist structural temple now appropriated by the Brahmins. It

certainly has the appearance of great antiquity. The oversight of the distinction of caste among the natives, who frequent this Shrine, when in the presence of the idol, would seem to indicate some compromise with the Buddhists. In the village near Pandharpur, we have noticed other ancient temples probably Buddhist, which are entirely forsaken, and which bear the marks of violence Brahmanical or Musalman.

(*Memorir on the care temples John Wilson
D. D. F. R. S.*)

हे जें मत पंडित विल्सन साहेबांनी दिले. त्यावरून असे सिद्ध होते की, विठोची मूर्ति ही बुद्धाची आहे पण येये एक गोष्ट उक्षात ठेविली पाहिजे की, बांद्र धर्माचा प्रसार या बाजूला फारसा झाला नव्हतां शिवाय बुद्ध आणि जैन हे एकच होत, अशी पाश्चात्य पंडिताची समजूत असल्यां मुळे तुड्डसन साहेबाचा तसा ग्रह झाल्यास नवळ नाहीं, कारण पाश्चात्य इतिहासकार ग्रांड डफ साहेब यांनी तर बुद्धाची शाखाच जैन धर्माला हटले आहे पण आम्ही यानांही दोष देत नाहीं कारण अझूनी विद्वान महामहोपाध्याय अशा वैदिकांचीही अशीच समजूत आहे, आणि ही समजूतही खोटी नाहीं आसण बुद्ध हा एके काळी जैनच होता पण अशा समजूतीनें ते क्षणत नाहींत हेच त्यांत वाईट आहे. अझूनी जरी या पुढे इतिहास वांचून बुद्ध

आणि जैन हे एकच आहेत असें स्वर्णतील तरी आम्हां जैनांना
त्यांत समाधानच आहे.

बुद्ध आणि त्यांचे पूर्वज हे एके काळीं जैनच होते असें
सिद्ध कसून देण्याला आज बैन समर्थ आहेत, पण सुद मैदिकांतीं
देखील जैनांच्या शास्त्राचें पुराणाचें आणि देवादिकांचें स्वपांतर
करून विश्वामित्री सृष्टि कशी तयार केली याचें प्रत्यंतर जर
कोणाला पाहण्याचें असेल तर त्यांनी जैन ग्रंथ आणि वैदिक ग्रंथ
चोखाकून पहावते म्हणजे त्यांना कक्कून घेईल. आज आमचा
विषय विठोवा आणि श्री. नेमिनाथ हा असल्यामुळे ह्या नेमिना-
थाचें रूपांतर हिंदूच्या कोणत्या देवांत झाले आहे. हेच दाखवणे आहे
खणून पुढील दोन उदारणे देतो.

+ पंचतंत्र हा ग्रंथ जैनांच्या पंचाश्वानाचे मराठी भाषांतर असावे.
(विविधज्ञान विस्तार १५.२९ जोनवारा अंक)

ले. कानेटकर.

(बीए एल. एल. वी.)

विठोबाचा आणि श्रीनेमिनाथाचा संबंध.

जैनांमधील चेविस तीर्थकरापैकीं प्रथम तीर्थकर आदिनाथ व श्रीनेमिनाथ यांचाच संबंध वैदिकांच्या धर्माशीं येतो. ह्या दोन तीर्थकरांचे वर्गन हिंदुपुराण, वेद, शास्त्र यामधून आलेले दिसते. आम्हांला येथे विठोबा आणि श्रीनेमिनाथ यांच्या संबंधाचा विचार करावयाचा आहे. कोणी हिंदुलोक विठोबाला कृष्णाचा अवतार समजतात. कित्येक दोन्ही एकच समजतात विठोबाच्या वर्णनांत सर्व वर्णांन कृष्णाचे येते फक्त नांवांत फरक असतो म्हणजे विठोबा हा कृष्णच आहे आणि श्रीनेमिनाथ तीर्थकर हे जेन धर्मानें कृष्णबंधु मानिले आहे. म्हणूनच हल्लीच्या विठोबाचे बंड माजविल्याने कारसा वोटाळा किंवा परकेपणा हिंदुमध्ये वाटत नाही. हिंदूंच्यां जुन्या पुण्यांत (हरिवंश) श्रीनेमिनाथाचे वर्णन आहे. आणि ही जुनी प्रत प्रो. भांडारकर पुणे यांच्या ग्रंथसंग्रहालयांत आहे पण छापण्याची कला जशी सुरु झाली तसे या श्रीनेमिनाथ चरित्राला वैदिकांनी हिंदू हरिवंश पुण्य छापतेवेळी या श्रीनेमिनाथाला फाटा देऊन अजिवात हें नांव गाळुन टाकिले, तरी यज्ञुर्वेद वांगे ठिकाणी हें नेमिनाथाचे नांव आहे तसेच आहे. (यजुर्वेद अ. २५ (भारतामध्येही वर्णन केले आहे.)

श्रीनेमिनाथ आणि दत्तात्रय.

ज्याप्रमाणे कृष्ण आणि नेमिनाथ याचा संबंध हिंदुमध्ये आल्याचप्रमाणे श्रीनेमिनाथ तीर्थकरांना उत्तरेकडे लोक ‘दत्तात्र

अवतार' असें समजून भक्ति करीत आहेत. गिरनारक्षेत्रात हळी हा प्रकार चालू आहे, हिंदुलेक या क्षेत्राला तीर्थ मानून श्रीनेमिनाथांना 'दत्त दिगंबर' समजून यात्रा करीत असतात. मुसलमान लोक त्यास 'बाबा अदम' म्हणतात. व पहाडीलोक 'काळा बाबा' म्हणतात. भिळ कोळी आणि पहाडी लोकांचा हा देव म्हणजे जीव की प्राण आहे, याचे कारण ह्या बाजूला ह्याच लोकांची वस्ती आहे. ज्यावेळी भगवान् नेमिनाथांचा विहार ह्या बाजूला झाला असावा. त्यावेळी ह्या पहाडी लोकांचे पूर्वज या तीर्थकरांचे भक्त बनले असावेत हळी सुद्धा बहुतेक लोक मांस भक्षण करीत नाहीत. काठवाड आणि गुजराथ येथील कुण्डीलोक जे मांस खात नाहीत. त्याचे कारण या तीर्थकराचा उपदेशच हैय. श्रीनेमिनाथ महाराजाचा इयामवर्ण असल्यामुळे काळा बाबा हे नांव या भिळांनी दिले असावे.

हिंदुंचे दत्तांचे पवित्रस्थान म्हणजे श्रीनेमिनाथ तीर्थकरांचे गिरनार क्षेत्र हैय. सुमारे शालिवाहन शके १३४० च्या प्रथम या बाजुला एकही दत्तांचे स्थान नव्हते. औढूवर [भिळवडी] किंवा नरसिंहवडी [करधीर] हीं शके तेराशेच्या पुढचीच क्षेत्रे आहेत. (गुरुचरित्र अध्याय ११ म्हणजे या पूर्वी अवधूत पंथी दत्तभक्त या नेमिनाथ तीर्थकराचीच भक्ति करीत होते. याला सप्रमाण पुरावा म्हणजे ज्यावेळी दत्ताचा जन्म कारजा (वळ्हाड) यंये विप्र कुलांत (१३४०-८० चे कालात झाला. पुढे लहान वयांतच त्यांना वैराग्य प्राप्त होऊन ते काशी वैरे ठिकाणी जाऊन विद्यासंपादन करून संन्यास दीक्षा घेऊन 'नरसिंहसरस्वति' हें नांव धारण करून

दक्षिण बाजूला जे आणे, ते प्रथम मिळवडीस येऊन हळीच्या औंदुंवर क्षेत्री राहिले. (गुरुचरित्र अ. १६) दत्ताचा अवतार झाला म्हणून चोहोकडे कीर्ति पसरून यात्रा भरू लागली. तरी इ. स. १८२० पर्यंत ती वेताचीच होती, यापुढे म्हणजे इ. स. १८२५ सालांत उत्तर हिंदुस्थानांतून गिरनार क्षेत्रांतील दत्तभक्त 'ब्रह्मानंद' या नांवा चैं प्रकट साधू पुरुष या दत्ताच्या सेवेला येऊन राहिले. (मिळवडीच्या दत्ताची कीर्ति ऐकून) आणि तेथेपासून हें स्थान प्रसिद्धीस आले, असा उल्लेख औंदुंवर वर्णन पान १४ मध्ये आहे. यांत पुढील वर्णन आहे, 'गिरनार क्षेत्रांत दत्ताचें एक प्रसिद्ध स्थान आहे' हें स्थान कोणते ? हेंच ते श्रीनेमिनाथ तीर्थकराचे पवित्र स्थान आणि यालाच दत्तभक्त दत्तदिगंवर म्हणतात. 'दत्त' हें देवाचे नांव आणि 'दिगंवर' हें विशेषण होय. दिगंवर हा शब्द जैनांतील वैराग्यदर्शक शब्द आहे. हळीही दत्ताचें फोटो पाहिल्यास त्यांत पूर्ण वैराग्यच द्वाष्टिस पडते, पण हिंदुनीं तोंडाने म्हणावयाचे दत्तदिगंवर आणि दत्ताला घालावयाची लंगोटी. ही लंगोटी कधीं पासून अडकविली. हे एक दत्तभक्त जाणोत ! तसेच दत्ताला त्रयमूर्ति म्हणतात आणि कोठे कोठे त्रयमूर्तीचे फोटोही आहेत. इकडे जैनांमध्येही अशाच प्रकारच्या श्री रत्नत्रयाच्या मूर्ति असतात. दत्ताचे प्रेम गायीवर फार आहे, म्हणून फोटोमध्ये गायीचा भरणा दिसून येतो. इकडे श्रीनेमिनाथ तीर्थकराचेही गायीवर प्रेम किती होते हे त्यांना गायीच्या हंवरडण्याच्या करुणास्पद आवाजाने वैराग्य उसन्न केले, यावरून सिध होते. दुसरे असे की, हिंदूच्या बहुतेक देवाला बायको असते. एकांडा देव फारच कमी पण दत्ताला मात्र बायको नाही ज्याप्रमाणे श्रीनेमिनाथ महाराज बालब्रम्हचारी होते

तसेच दत्ताचेही आहे. या सर्व गेण्ठी जर विचारांत घेऊन त्याचा शोध केला तर हल्लीचे हिंदूंचे देव आणि देवस्थाने ही इकेकाळीं जैनांचीच होती. म्हणजे पर्यायाने विठ्ठलभक्त जसे श्रीनेमिनाथाची भक्ति करीत आहेत. तसेच दत्तमत्तही न कळत अज्ञपणे श्रीनेमिनाथ तीर्थकराचीच भक्ति करीत असतात. व हे इ. स. १८२५ सालीं ब्रह्मानंद या नांवाचा साधु पूर्वी गिरनारच्या दत्ताचा भक्त असलेला औढुवरी आला. त्यावरून सिध्द होते. ब्राह्मणांचा दत्त. सर्व हिंदूंचा काळाबाबा म्हणजेच श्री नेमिनाथ महाराज होत. अर्थात ब्रह्मानंद स्वामी भिल्लबडीस येण्यापूर्वी याच देवाची म्हणजे गिरनारपर्वतावर श्रीनेमिनाथाचीच भक्ति करीत होते असे त्यांच्याच इतिहासावरून ठरते.

विठोबाबहुलचें लोकमत.

सूज्जवाचकहो अर्ध शतकामागें विठोबाबहुलचें लोकमत कसें होतें, याचा जर विचार केला तर जोळ्यांनीं जी पाढ्री किंवा मिशनरी-वर आग पाखडली आहे. ती किती निराधार ठरते ते पहा. जोशी म्हणतात कीं, ‘पन्नास वर्पामागें विठोबा हा जैनांचा आहे असें कोणी म्हणत नव्हते. पण भी म्हणतो नव्हे सिद्ध करून देतो कीं, आतांच जैनांचा विठोबा आहे असें कोणी बोलत नाहीं. पन्नास वर्पामागील विठोबाचा सारा इतिहास भी जर सांगत वसलो तर येथे जागाही पुरणार नाहीं. तरी जोळ्यांचे म्हणणे कसें खोडसाळ्यणाचे आहे हे दाखवण्यासाठी कांहींसा खुलासा करतो. (पुढील मजकूर महाराजांनी या घेखकास स्वतः सांगितलेला होता.) प्रसिद्ध कीर्तनकार श्रीमान् विद्वद्वल काशिनाथबुवा ब्रम्हनाळकर महाराज हे एकेवेळीं पंढरपुरास कीर्तनास गेले होते (चाळीस वर्षामागें) आणि त्यांनी विठोबाच्या देवलांत सप्ताह सुखं केला, पण मजा अशीं कीं, त्यावेळीं जुने कर्मठ अग्निहोत्री दोन ब्राह्मण कीर्तनास आले नाहींत. ते असें म्हणत कीं ‘विठोबा हा जैनांचा देव असून देऊळ्यां जैनांचे आहे, म्हणून जन्मांत आम्ही या देवलांत पाऊल ठेविले नाहीं.’ या वरून वेदाभिमानी असे काही ब्राह्मण चाळीस वर्षामागें होते यांत बिलकूल शंका नाहीं.

आतां याला दुसरा दुजोरा पहा. लेखक मुख्यकर ब्राह्मण बाहुबली यात्रोत्सवाच्या पुस्तकाचे कोर्टे (करवीर १८९१) हे म्हण-

तात, जैन आणि वैदिक यांच्या झटापटीत अनेक चमत्कारीक गोष्टी घडून आल्या आहेत. त्यांतील उदाहरण म्हणजे, पंढरपुरचे विठोबाचे देऊळ हा होय. विठोबाची मूर्ती ही जैनांची दिगंबर आहे. जुने ब्राह्मण या विठोबाचे नांव काढिले की, कानांत बोटे घालतात, जैन-स्थापित मूर्तीचे नांव ध्यावयाचे नाही असा दुसऱ्याहा वैदिकांचा आहे. पण आजकाळ जैनांचे वारेही तेथे नाहीं, हा जबरदस्त फॅरफार कसा झाला हे कळत नाहीं.

पंढरीतत्वविवेक या पुस्तकांत (पान २४ पहा) म्हटले आहे की, शेवटचे बाजीराव पेशवे विठोबाचे दर्शनही घेत नसत आणि पंढरपुरासही येत नसत. त्यांची समजूत अशी होती की, पंढरपुरचे देऊळ हें ब्राह्मणांचे नव्हे, बाजीरावाची समजूत मंडळींनी काढून भट बडव्यानीं त्याला पंढरपुरास आणिले, असो. यांत बाजीरावाचा अभिमान खरा होता. कारण बाळाजी बाजीराव पेशवे यांनी या पंढरपुरच्या जैन पुजाय्यास ज्या सनदा करून दिल्या आहेत, (याच पुस्तकांतील विठ्ठलदासाच्या सनदा हे प्रकरण वांचून पहा) त्यांत विठ्ठलदास जैन पुजारी हा विठोबाचा मूळ वाहिवाटदार असे म्हणूनच दिल्या आहेत. यावरून बाळाजी बाजीरावापर्यंत तरी पंढरपूरक्षेत्र हें जैनांचे च आहे अशी दूर्ण खातरा पेशवाई दरवारांत होती, आणि याच समजूतीने शेवटचे बाजीराव हे विठोबाचे दर्शन घेत नसावेत. या त्यांच्या हड्डावद्दल आणि वैदिक धर्माभिमानावद्दल आम्ही बाजीरावाची तरीफच करू. पण निर्मल्य भक्षक बडव्याना त्याचे काय? हरप्रयत्नाने शेवटी बाजीरावाला पंढरपूर दाळविलेच.

ता. २।३।२८ दीनबंधुचा अंक काय सांगतो ऐका. ‘भाला-कार तुम्ही रामदास आणि वारकरी पंथाची सांगड घालावी म्हणतां पण रामदास स्वामी हे भागवत धर्माच्या विठोबाच्या विरुद्ध होते. पंढरपुरचे वारकरी रामदासाच्या पदांना नांवे ठेवितात.

न. चि. केळकर हे (छत्रपति चरित्र पान ५३० वर) लिहितात कीं, रामदास स्वामीच्या कानांवर पंढरपुरच्या विठोबाची अतिशयित होत असलेली कीर्ति आदकू लागल्यामुळे त्यांना विठोबा तुच्छ वाढू लागला. एकवेळ ते पंढरपूरास गेले पण त्यांना विठोबाने रामाचे दर्शन दिले. असो कांहीं ज्ञाले तरी हें सिद्ध होते कीं, शिवाजी महाराजांच्या अमदानींत ह्या क्षेत्राचा उल्लेख कोठेच नाही. या वेळेपर्यंत तरी ब्राह्मण लोक या क्षेत्राला मानीत नव्हते हें खास, कारण रामदासा सारखे थोर साधु ज्या कालांत विठोबाचा हेवा करीत असतील. त्या कालांत हे विठोबाचे दैवत लोकांत किती पूज्य असेल त्याची कल्पना कल्पकच करोत. रामदास स्वामींना विठोबा हा जैनांचा असावा असा संशय तरी नसेलना ? आतां येथे एक ग्यानबाची मेल अशी आहे कीं, रामदास स्वामी हे सत्पुरुष असतांना त्यांना मनांत हेवा, मत्सर, देवादिकाबद्दल तुच्छपणा हे दुर्गृण असणे हे योग्य कां अयोग्य हे रामदास भक्त सांगतील तर वरे !

आतां तेराच्या शतकांत विठोबाचे महत्व किती होते ते पाहूं (रामकृष्ण निकेतन, रत्नागिरी, वर्ष ४ अंक ५ पहा.) ज्ञानेश्वराचा अवतार १३ च्या शतकांत झाला असें म्हणतात. पण ज्ञानेश्वराला

देखील आपल्या वेणुव शिष्यांना विठोवाची भक्ति करावयास माग पाढण्याला पुष्कळ प्रयत्न करावा लागला. त्यांनी अभेगांत वैष्णव वरिशना ‘मद्भजोति’ विट्ठलाचे म्हणून त्यांच्या निर्मयनेची कशी वाखाणणी करावी लागली पहा. “आले हरीचे निकट, वरी विट्ठलाचे सुभट । येण ज्ञालें दिग्पट, पळती याट दोषाचें ॥ म्हणजे ज्ञानोबाच्या काळी देखील ज्ञानदेव भक्त विठोवाला मानीत नव्हते असे ठरते. या पुढच्या काळांत म्हणजे संत पंचायनाचा काल होय, या मालिकेतील प्रमुख महाराष्ट्रीय ब्राह्मण संत म्हणजे रामदास, वडगांवचे जयरामस्वार्मा, निगडीचे रंगनाथ, हेद्वाबादचे केशवस्यार्मा आणि ब्रह्मनालचे आनेदमूर्ति हे होत, पण या पैकीं कोणत्याच साधूनीं पंढरपूरच्या क्षेत्राचे दर्शनही घेतले होते कीं नाहीं, हीं रोका आहे. या प्रत्येकाना हिंदु राजानी (मराठे) जहागिरी दिल्या आहेत. पण विठोवाला मात्र या काळांत कांहींच लाभ ज्ञाला नाहीं. हे ध्यानांत ठेवण्यासारखे आहे. विठोवाला ज्या इनाम देणाऱ्या आहेत त्या पूर्वीच्या आहेत आणि म्हणून त्या जैनांच्या नांवानें आहेत. याचा खुलासा पुढील भागांत आम्ही केलाच आहे. सांगण्याचा हेतू असा कीं, एन ब्राह्मणशाहीत या पंढरपूरचे महत्व मुळींच नव्हते हे सत्य आहे. म्हणजे या संतांच्या काळांत तरी पंढरपूरचा विठोवा हा जैनांचा देव आहे अशी दृढ भावना हिंदूंची जागृत होती असे म्हटल्यास हस्कत नाहीं.

दुसरे असे पहा या संतांच्या वंशजाकडे ब्रह्मनाळ, चाफळ, निगडी. या संतांच्या पाढुकांच्या खर्चीसाठी उत्सवाश्रीत्यर्थ इनाम जहागिरी मिळते. पण या विठोवाच्या नित्य अशा अवाटव्य खर्चीसाठीं

कोणत्याच राजाने एक विवाभर जमीन देऊ नये हे आश्र्य नव्हे काय ? शिंदे, गायकवाड, होळकर, पेशवे, यांचा हा काल पूर्ण सत्तेचा होता पण या सत्तेचा उपयोग पंढरपुराकडे कांहीं ज्ञाला नाहीं. जर तुम्ही पंढरपूर क्षेत्र जुने हे वैदिकांचे हणता तर प्रश्न असा कीं, अयोध्या, मथुरा, काशी, प्रयाग, इत्यादि उत्तर क्षेत्राला दक्षिणी यांत्रे-करूं जातात पण तुमच्या या पंढरपुरास उत्तरेचा किंवा राजपुतान्यातून उदेपूर, जयपूर, जोधपूर, या देशांतून राजा, महाराजा, संस्थानिक, किंवा सुखवस्तु गृहस्थ अद्याप कोणीच कसा आला नाहीं ! कोल्हापूर आणि पंढरपूर ही दक्षिण काशी आहे असे लोक बोलतात पण हा काशीला दक्षिणी लोकांनीच काशी केली आहे. उत्तरेच्या लोकांनी हाटले पाहिजे होते कीं, कोल्हापूर आणि पंढरपूर ही क्षेत्रे हणजे टक्कन काशी आहेत पण विचान्यांना ह्या काशीचे अझानी नांवही माहित नसेल. या वसून ह्या जुन्या जैनांच्या क्षेत्राला नवी काशी करणारे हे नवे अजैनीच होत. कारण द्याच्याही पूर्वीचा काल हणजे राष्ट्रकूट, मौर्य, चालुक्य, पळुव, यांना तुम्ही हिंदुच बनविले आहे ना ? [हे जैन राजे होते] पण या कोणत्याच राजाने विठो-बाकडे हुंकूनडी पाहिल्याचें कोठे ही इतिहास साक्ष देत नाहीं. पण याचे वरील राजानी जैनांच्या मंदिरांना हजारों ठिकाणी लाखाने उत्पन्न दिल्याची साक्ष शीलालेख देत आहेत. तसेच उत्पन्न या पंढरपूर क्षेत्रालाही या वरील महात्म्यानी जैन देव हणून दिले नसेल हे कशावसून किंवा विठोबाच्या मागच्या भुयारांत जैनांच्या देवाला जरी

अंधार कोठडीची शिक्षा ज्ञाली आहे तीच शिक्षा शिलालेखांना ज्ञाली नसेल ह्याणून कोणी सांगावें ?

आतां तुकाराम बुवा हे तरी पंढराचें आराध्य भक्त ना ? पण या साधूचा छळ कसा केला, त्याचें अभेंग इंद्रायणी नदींत कसें बुडविलें त्याची धीड करी कोणी काढली हे कोणाला माहित नाही ? या सान्या सल्कार्याच्चा कर्ता बंबाजी बुवा ब्राह्मणच होता ना ? अर्थात् या तुकारामाच्या ऐन भक्तीच्या काळीं तरी या ब्राह्मणाचें मुक्तीचे म्रेम नव्हते. तुकाराम बुवाचें प्रस्थ वाहून ब्राह्मणेतर समाज फुटूं लागला असेल त्याच वैलीं जातिस्वभावा प्रमाणे या तुकारामालाच डोकीवर घेऊन नाचप्प्यास आरंभ झाला असावा. नाईलाजा मुळे डोकीवर बसलेल्या तुकोबाही ब्राह्मणाचा नव्हे आणि तुकोबाचा देव विठोबा हा ही वैदिकाचा नव्हे.

आतां जोशी वरचेवर ह्याणतात कीं, विष्णूचा विठू झाला असून भानुदास या वैष्णवाने (पैठणचा) कर्नाटकांतर आणून महाराष्ट्रांत स्थापला आहे काय ? बादरायणी संबंध पहा. ह्याणजे पैठणचा भानुदास कर्नाटकात येतो आणि महाराष्ट्रांत विठोबाची स्थापना करतो हा त्रिवेणी संगमाचा योग अजब तर खराच, पण शंका अशी कीं, हे समुद्राचें मीठ आणि ढोंगराचे आवळे एके ठिकाणी जुल्ले किंवा जुळविलें पण ह्याला अधार काय ? हा पैठणचा भानु कोठल्या

अंधकारांत दर्डी सारूप्य बसला होता ? वरें दुसरे असे कीं, मानुदास हा वैष्णव होतां असे लाटले आहे. पण वैष्णव तर एकादशी मुलींच मानित नाहीत. ते एकादशीच्या दिवशीं तर मरे चापून पोळ्या कस्तूरी स्थातात. मग हा मेळ कसा वसानो हे एक भविष्य सांगणारे + + जोशीच जाणोत. असो येथे पर्यंत आम्ही जोशांच्या विवानाचें खंडन करून त्यांची मतें त्यांच्याच गळ्यात करी आडकून बसली हे दाखविले.

विठोबाचें दैवत पुढे कसे आले ?

याचा विचार करणेचा आहे. पंढरपूरास हल्दीं जी मूर्ति विठोबाची आहे, ती मात्र दुसरी असली पाहिजे. असे ऐकप्यांत येते कीं, एके वेळी सिस्ती मिशनरी पंढरपूरास यात्रेच्या वेळी आले होते, त्यांनी हा प्रचंड असा यात्रेकरूनचा मेळा पाहून असा विचार केला कीं, ही मूर्तिच काढून टाकावी ल्याणजे लोकांची भाली कमी होऊन हें बेंड मोडेल आणि त्यांनी वारकर्याचे सोंग घेऊन देवक्रांत जाऊन मूळ मूर्ति काढून टाकली हीच जैनांची मूर्ति असावी हीं फुरकी मूर्ति आणि कित्येक चांगल्या पूजनीय जैन मूर्ति अजूनी देवक्रच्या गाभाऱ्यात अंधार कोठडींत किंवा आहेत. हे एक बढवे जाणे ! ही मूर्ति बरीच वेळी फोडली आहे. दिल्लीचा बादशाहा अल्लाउद्दीन यांने एकदा सा मूर्तिचा भंग केल्याचा पुरावा इतिहास प्रसिद्ध आहे. भांडारकराची व्याख्याने पुस्तकापान ३० मध्ये म्हटले आहे कीं, ‘पंढरपूरच्या विठोबाची मूर्ति फोडली गेली त्यावेळी नीट होण्यासाठीं नित्य नाडी पहात होते वैद्य औषध देत

असत. ' कदाचित कोणास वरील मजकूर वांचून हंसू येऊन या भेळ्या भाविकांच्या अंध भक्तीची किव येत असेल, पण यांत हांसण्यां सारखे नवीन कांहीची नाही. थोडे अधिक प्रगाणानें असले बेडगळ विचार हळ्ठी ही चाळू आहेत, विड्लाला निजविणे, बाळवाटी देणे, जागे करणे, शेजारी पानविडे ठेवणे, इत्यादि पैकीच पुढच्या पायरीची सेवा क्ष. फुटक्या देवाची नाडी पाहून औपध देणे होय. असो. जोशानीं आपल्या व्यास्यानांत जे स्टटले आहे की, ' विठोबा हा कर्नाटकी देव आहे ' शंका अशी की, जर विठोबा हा कर्नाटकी देव असतां तर त्यांचे भक्तगणही कानडीच पाहिजे होते, पण तसे नाही. विठ्ठल कुलाचा भरणा पहावा तर खानदेश, वळ्हाट, महाराष्ट्र, अशा अठरा पगड जातीचाच भरणा फार आहे, त्यातही स्त्रिवर्गाचा भरणाच विशेष दिसतो. ह्यांतील प्रकार काय असावा ह्याचा विचार इतिहास, व्यवहार, रुदी आणि अनुमान इत्यादि दृष्टीने पाहून क्षणजे हे दैवत कसें पुढे आले आहे याचा निर्णय होईल.

जैनांचा न्हास सातव्या शतकां पासून होत होत तो १२। १३। आणि १४ शतकांत पूर्ण झाला. चालुक्य, राष्ट्रकूट इत्यादि घराणी पूर्ण जैनधर्मी होती चंद्रगुप्ता नंतर इ स. ७ व्या शतकात ही शैवधर्मी झाला तरी जैन धर्माचा आश्रय त्यांनी केंव्हाही कभी केला नाहीं तरी वरचेवर जैन धर्मवर हळैं सुरु होण्यास सुरवात झाली या मुळे जैनांचा पाय राजाश्रयाच्या अभावी मागे पडू लागला. व येथून ब्राह्मणांनी जैनांच्या मंदिरांत आपलें देव बसविण्याचे काम जारीने आरंभिले आणि आपल्या मताजी उमारणी जोरांत सुरु केली.

जैनांच्या देवाचे पोऱ्हाडे आणि रतुंता करण्यास आरंभ केला, इंद्र, चंद्र, हे देव मांगे पडून गणपती, शंकर, यांची पूजा सुरु झाली. ह्याणजे सातव्या शतकांत अप्रत्यक्ष ब्राह्मण लोक जैन देवतांचीच पूजा अर्चा करीत होते. असे खटल्यास हरकत नाही पहा [ज्ञानकोश विभाग ४ पान १८८] आतां हे गुप्त कुल जैन धर्मी कले होते. याला अधार प्रो. भांडारकर चित्रित पान ४२ यामध्ये खुल्यासा केला असून ते हाणतात ' गुप्तांनी २२१ वर्षे राज्य केले हे जैन ग्रंथावरून सिद्ध होते. ' हा ग्रंथ ह्याणजे विजयर्वम्मूर्गिकृत असा उढेग्या त्यांनी केला असून तो ग्रंथ भांडारकरांच्या पुस्तकांलयांत अखल्याचे ही त्यांनी लिहिले आहे.

या सातव्या शतकाच्या काळांत ब्राह्मणांना जैन लोक किंती तुच्छ लेखीत होते, आणि ब्राह्मणही जैनांपुढे कशी मान लवीत होते, हे जर कोणास पहावयाचे असेल तर त्यांनी पुढील आधार पहावा, [माधुरी मालिक अं. वर्ष १ खंड २ लखनौ] यामध्ये मिडेवी ? ह्याणतो सातव्या शतकांत ब्राह्मण आणि क्षत्रिय यांचा द्वेष बाढत चालला होता. क्षत्रिय यांचा मान मोठा होता, क्षत्रिय लोक ब्राह्मणांच्या पुढे होने, जैन ग्रंथ ' चित्तजानक संभृक ' मध्ये सांगतात की, ब्राह्मण पाहिला की, अपशकून समजावा, दंतिट साहेबाने ब्राह्मण ग्रंथ झूट समजावै, असेही खटले आहे. आणि हा सर्वांना जैनग्रंथाचा आधार दिला आहे, जैन धर्मात क्षत्रिय वर्ग श्रेष्ठ मानिला आहे. हे येयें सांगणे जरुर आहे, हे सातवे शतक जैनांच्या व्हासाचे उगमस्थान झटल्यास हरकत नाही. या सातव्या शतकांपासून जैनलोक

स्वर्धमात्रन दुमच्या धर्मात जाऊलागें, यांचा प्रथम जैन संमाट गजा, अगोक हानें जरी बौद्ध धर्म स्विकारिण होता, तरी लांचा पिंडच जैनधर्मात जन्मून वाढल्यासुक्ळे लानें जैनांचे फारसे नुकसान केले नाही. तरी या कालाला जैन धर्माच्या न्हासाचा गभारील काल हाणू.

या पुढचा काल हाणजे ५ शतकांपासून कुमारिल भट्टाचार्याणजे सातवे शतक हे जन्मस्थान, आणि शंकराचार्य, रामानुज, व बसव हे जैन धर्माला त्रिदेष्वच झाला असे हाटले पाहिजे, इतके सांगण्याचे कारण असे कीं, यावरील त्रिधीनीं जैन समाज जो फोडला तो सगळा या पदर-पूरच्या बाले किल्यांत सुरक्षितपणे जास्ताना आणून ठेविला आहे. कारण हल्ली जी श्रीमान भक्त मंडळीं विठोबानी आहेत. ती एकेकाळी जैन धर्मीच होती हे मागील प्रकारणांत आलेच आहे,

आतां तुकारम, ज्ञानदेव, एकनाथ, इत्यादि महाराष्ट्र संतांनी जैन समाज वारकरी पंथाकडे कसा सामील केला हे पाहूं मार्गे सांगितले आहे कीं, जैनांच्या सामुद्रीवर ब्राह्मणांनी स्वधर्माची उभारणी करून वैदिक धर्माचे निशाण फडकविले. परंतु नुकत्याच धर्मान्तर जाहेल्या लोकांच्या अंगात पूर्व संस्कृतीचे वारे खेळत अमल्याने त्यांच्या पूर्वीच्या धार्मिक क्रिया कायमच राहणार आणि तसाच प्रकार ह्या नव्या भक्तांचा झाला असावा. आणि कदाचित् जैनांच्या पूजा अर्चांच वैभव पाहून जैन समाजाकडे ही नवी जुनी असे सोरेच लोक झुकून जैन धर्मात शिरताल या भयाने वैदिकच कपट बुद्धिने लत्तेच्या जोरावर पंदरपूरच्या (श्री. नेमिनाथ तीर्थकराचे) भक्त वनले असा-

वेत. आणि पुढे पुढे ही अन्य भर्मी याची संख्याच फार वाढत गेली असावी. प्रथम देवाची पूजाही जैन पुजान्याकडे ठेवण्यांत आली असली पाहिजे. कारण ही वेळ मोळवा धोक्याची आणि महत्वाचे कार्य सावण्याची होती इतर ठिकाणी जैन मंदिरांत त्यांनी शंकराच्या पिंडी वसवून जसे मंदिर भ्रष्ट केले. तसे येथे करितां आले असते, पण येथे त्यांना देऊळच कावीज करावयाचे नव्हते. तर देऊळ, देव आणि जैन धर्मी भक्त अशी त्रयी हिंदु धर्मांत सामीळ करावयाची असल्यामुळे त्यांना जैनाचा देव व पूजारी कायम ठेवणे भाग पडले असते. पुढे हिंदुची शक्ति वाढत जाऊन जैन संख्या कमी झाली असावी. नंतर या बहुसंखेने जैन पूजारी काढून टाकून आपला हिंदुच कायम केला असावा. आणि जैन धर्मी देवाचे (श्री, नेमिनाथ) पूजेचे काम चालू ठेवले असावे ह्याणजे देव जैनांचा आणि पूजारी वैदिकांचा असा प्रकार कांहीं दिवस झाला असावा. या वेळी जैन आणि हिंदु असे दोघेही देवाची भक्ति करीत असावेत (असा इकडेही प्रकार ह्याणजे कागवाड (जि. वेळगांव) येथे देव जैनांचा आणि पूजारी लिंगांटाचा हळीं चालू आहे) असे होतां होतां पुढे जैनाच्या देवाची पूजा करणे हे ही वैदिकांना वावडे वासून त्यांनी जैनांच्या देवांची वाट लाविली असावी मात्र द्या वेळी जैन श्रावक कोणी दर्शनास ही देवांत जात नसले पाहिजेत. कारण हिंदुची शक्ति जास्त होऊन एक एक पूजा विधीतील हक्क नष्ट होऊन अखेर हिंदु चालीची पूजा होऊं लागली असावी.

संतांची कामगिरी.

या महाराष्ट्रांतील संतांच्या कामगिरीचे जितके कौतुक करावें, तितके थोडेच आहे. धर्मप्रसारकाचीही एक अजब आणि प्रचंड शक्ति आहे. किंवा बारकाईने पाहाणारांनाही मुक्ति ही ठरेल आतां ती कशी पाहूः— ज्यावेळी हरप्रयत्नानेही जैन धर्माचे महत्व कमी होत नाहीं, असेहा धूर्तांच्या लक्षांत आले आणि विठोबाच्या भजनीं लागावेत अशी मंडळीं लागेनातशीं झालीं असतील, ल्यावेळीच ही संतांची संस्था स्थापन करण्यांत आली असली पाहिजे, असे या संतांच्या चरित्रां वरून उघडकीस येते. हें पंढरपूरचे देऊळ व देव हे ब्राह्मणाच्या घशांत कसे उतरले हे मागील प्रकरणांत आम्ही सांगितले आहेच. त्या प्रमाणे ज्या वेळी ही पंढरपूरची मालकी ब्राह्मणाकडे आली असावी त्या वेळी या नवीन ताव्यांत आलेल्या जैनाच्या देवाला कोणी फारसे मानित नसेल पाहिजे. ह्याणून सर्वांचे प्रेम आणि भक्तीचा ओढा या विठोबाकडे लागावा ह्याणून या धूर्तानी पंटरी महाम्य या नांवाचे एक पुराण साठ वर्षांपूर्वी तयार केले आहे. | अज्ञान तिमिर भास्कर पान १६ पहा] प्रसंगी जैनाचा पाडाव करण्यासाठीं यानी नवीन पुराणे कशी रचली आहेत हे सर्वांना कबूल आहे, आणि त्यांत प्रत्येक अठरा पगड जातीचा | जातवार प्रतिनिधी एक एक मेंवर वजा साधु सामिल केला असावा आणि त्याच्यावर पूर्ण फक्ति बसावी ह्याणून प्रत्येक साधूच्या भक्तिला, (भाकेला) विठोबा कसा हजर राहिला होता आणि भक्तांचे कोड कसे पुरवीत होता अशा अश्रुत पूर्व कथा

गोवून दिल्या असाव्यात. यानेहे पुराण पंढरी भक्तांना अक्षय स्मरणीय होऊन वसले आहे, हेचा पुराणांतरखन स्पष्ट होते. काय म्हणे, दामाजीच्या भक्ती साठी विठू महार झाला, चोद्या मेळयाची म्हणे देवे देवानें ओढली, गोरोबा कुंभाराच्या बायकांचे बाळतपण विठोबाने केले, जनी संगे शेणी वेचिल्या, संत सकूच्या भक्तिसाठी तिच्या नवव्याकडे सकूचे सोंग घेऊन पलंगवर देव गेला आणि या सर्वांवर भक्तीचा कळस म्हणजे समन कसायाच्या दुकानांत विठोबा मांस विक्रित वसल्या हे होय. असो काय या विसाव्या शतकांतील चिकित्सकांना या वरील गोष्टी खन्या वाटतात ! जर खन्या वाटत असतील तर साकोर्च्या उपासनी महाराजांना भक्तीनें मुंबईच्या वोरस्टर खंडोजीरावानें जशा आपल्या मुली दिल्या आणि भक्ती व्यक्त केली. त्याच्यात आणि तुमच्यांत फरक तो काय ? जशी ती अंव भक्ती तशीच तुमची ही अंव भक्तीच म्हटली पाहिजे असो. ह्या कथा जरी पारखेबाबत जमा धरण्याच्या असल्या तरी ह्या योजनेनें जितके काम हिंदु धर्माचे झाले आहे तितके काम कशानेही झाले नाही हे सत्य आहे. आजचा हिंदू धर्म जा जिवंत राहिलेला तुम्हाला दिसत अहे त्याचे कारणही वरील योजनाच होय, आणि अशा या योजकाच्या धोरणाची तारिफ करावी तितकी अपुरीच आहे. एकाच वेळी एकाच देवाचे एकाच काळी हे विठोबाचे भक्त मुशितून [संत शिरोमणी] कसे तथार झाले हे सर्वांच्या ध्यानांत आले असेलच, आतां या संतांच्या मार्गेत जैन कांनाही अर्णा शंका उत्तम होते कारण जेथे ब्राह्मण, माठा, शिंपी, न्हावी, तेळी, महार, मुसलमान, चांभार, सोनार, माळी, अशा अठरा

पगड जातीचे मेंवर निवळून त्यांना संतऱ्या जागामिळाल्या. तेथें जैन कां नसावा ? पंढरी महात्म पुराणांत जैनांचे नांव कां नसावे याचे उत्तर कोणी देईल कां ? आतां कोणी शंका घेईल कीं, लिंगाईत साधूंना तरी कोठे जागा आहे ? त्याचे असे कीं, मूळ विठोबाची स्थापना पुंडलिकानें १२ व्या शतकांत केली. आणि त्याच्या प्रथम इ. स. ११६७ त जैन राजा बिज्जल याला ठार भासून बसवानें लिंगाईत धर्म स्थापन केला. तेहांत त्या वेळी वैदिकाना हा एक नव्यान शत्रु उत्पन्न झाला असून या लिंगाईत समाजालाच वैदिक लोक मिवून होते या वेळी या संत संस्थेत यांना घेणे घोक्याचे होते मूळून याचे नांव नाहीं. त्याच प्रमाणे कोकणस्थ. कन्हाडेही कोणी या संत मालिकेत नाहीं. याचे ही कारण हेच आहे कोकणस्थांचा जन्मच या देशांत तिनशें वर्षीचा आहे. मग याचे नांव बाराव्या शतकांतील काळोत कसे येईल ? असो.

मुळ्य शाळा म्हणजे जैन भक्तांचे किंवा संतांचे नांव या संत मालिकेत कां नसावे ? याचे समाधान या कारवाईतच आहे. अहो जैनांच्या उच्चटनासाठीच जर ही संत संस्था जेथे स्थापन केली गेली आहे. तेथें जैन मेंवर कसा असावा. ! कदाचित जर या मालिकेत एकादा जैन सामील झाला असतों तर त्याने ही मालिका भागेच देशा धडीला लावून पुन्हा जैन धर्माचे निशाण पंढरपूरांत फडकविलें असते. आणि या एकाच धार्मीने आरंभापासून अंगेवर पर्यंत जैनावर वैदिकांची वक्रदण्डी आहे. नाहींतर सत सखू, मिरा-वार्ह, जनाबार्ह, अशा वायवाती जेथे संताच्या माठेत गोविल्या आहेत

तेथे एक जैन नसावा हे आश्र्य नव्हे असे कोण म्हणेल ?

ज्या प्रमाणे महार, मांग, न्हावी, शिंपी, असे साप्या जातीतून एक एक मेंबर निवडून त्यां जातीची सहानुभुती संपादिली, तसेच या कौन्सिलांत स्त्री उमेदवार असल्या खेरीज स्त्री वर्गाची भक्ती या विठो-वावर बसावयाची नाही, ह्याणून खियांतर्फे संतसखूबाई, आणि जनाबाई, यांची निवड झाली असावी, विठोबाच्या भक्तीला आज या लाखो वायका, लागलेल्या दृष्टीस पडतात. त्यांचे कारण ह्या सखूबाईची या संतमालिकेतीलही निवडणूक होय, या सखूच्या कथा ऐकूनच स्त्री समाज आणि संताच्या कथा, ऐकून पुरुष समाज असा हा स्त्री पुरुषाचा [भक्ताचा] गोपाळकाला भक्ती सागरांत पंटपुरास पोहत आहे, आतां यांतही हिंदु स्त्री समाज जैन धर्माचा ऋणीच कसा आहे हे पहा:— वैदिक धर्माने खियांनी दीक्षा घेऊन संत होण्याची संधी दिली नाही. पती हाच परमेश्वर ह्याणून त्यांच्या बोकांडी सतत सेवा धर्म बसविल्यामुळे त्यांचा जन्म, मनुष्य कोटींत होऊनही त्या पशूं कोटींतच गणल्या जात होत्या, पण या वारकरी पंथाच्या जन्मापासून सखूने नवज्यालाही तुच्छ मानून पंटरी गांठली, यालाही कारण हा जैन धर्मच आहे. जैनधर्मांत खियांना संसार त्यागून आर्जिका ह्याणजे संतीण होता येते, याचेच अनुकरण या वारकरी पंथाने स्त्रीकारलै, आहे. कारण बाराव्या शतकांच्या अगोदर हिंदु पुराणांत खियांनी दीक्षा वेतल्याचा उल्लेख कोणही नाही.

विठोबा थोर की भक्त थोर.

विठोबाचे स्तोम वाढविण्याच्या कामांत सर्व जातींतून हाणजे ब्राह्मणांतील दामाजी, न्हाव्याचा सेना, शिंपीलोकांचा नामदेव, बाष्या-चा तुकाराम, सोनाराचा नरहरी, माळ्याचा सावंता, मराठ्यांचे बोध-देवुवा, महाराचा चोखेबा, चांगराचा रोहिदास, आणि मुसलमानाचा सगन, आणि तोही कसाई, अशी ही संत, मंडळीची नामावली वाढली आहे. कदाचित एकाच वर्षी हें संतांचे पीक संतांच्या पावसानें उसक झाले असले. आणि यांच्या यां चमत्कृती जन्य गोष्टीनें पंढरी-पुराणालाही महत्व आले असते. पण या तुमच्या कृतीनें विठोबावर एक दोष येऊन विठोबा पेक्षां भक्तच थोर ठरतो. याची वाट काय ? काय द्याणें : — ‘ विठोबा हा सगन कसायाच्या भक्तीला भाकून त्यांच्या दुकानावर मांस विकूं लागला. ’ आर्थ्य असें की, दुर्जनांच्या अंगांतील दुर्गृण सद्गुरुच्या सहवासानें नाहीसे हांतात आणि संतांचा वारा जरी दुष्टाला लागला. तर तो सुष्टु होतो. पण येथे मात्र उलट झालेले दिसते. कारण सगन कसायाचा मांस विकाचा धंदा हा विठोबाच्या सहवासानें तर सुटला नाहीच. पण उलट विठोबाच मांस विकूं लागसा हे काय ? कां मांस विकणे हा सुगुण मानिला आहे ? हे एक पंढरी भक्तच जाणोत. ह्या ठिकाणी कोणाचा गूण कोणी घेतला ? अर्थात विठोबा पेक्षां सगन कसाई भक्तच थोर होय. कारण सगन कसायानें आपले गूणच विठोबाच्या गळ्यांत बांधून त्यानें भापल्या धर्माचा स्वाभिमान जागृत ठेविला. मुसलमान वर्च्चा द्याणतात

तो याला ! या धूर्तीनीं मुसलमान लेकांनाही विठोबाचे वारकरी बनविण्याचा घाट घातला होता पण तो फसला. नव्हे उलट त्याने या धूर्तीनांच फसविले. या एकाच कथे वरून वाकीच्या इतर संताच्या कथेवर विश्वास ठेवणाऱ्यांनी ठेवावा, हे अंध भक्त विश्वास ठेवोत अगर न ठेवोत पण भी हें खिंगे जगा पुढे मांडिले ह्याणून माझा राग न मानोत ह्याणजे भी मिळविलो. आणि इतकेही सांगून ते रुसलेच तरी त्यांच्या कडे काय दोष ? कौणत्याही गोष्टाला काल कार गेला ह्याणजे भावी पिढीला लांबचा इतिहास नवीनच वाटतो. अंग वळणी पडल्याने, असत्य हे सत्य वाढू लागते. अंगवळणाने परके ते आपले वाटते फार काय कुरुपाचे सुरुपही अंग वळणाने दिसते. स्वतःचा विसर पडतो. असेच या विठोबाचे झाल्यास त्यांत त्यांच्याकडे काय अपराध ? हल्दीच्या वारकर्यास जर कोणी जीव तोडून सांगितलें किंवा विठोबा हा जैनांचा आहे ह्याणून पठवून दिले तरी ते कवूल करणार नाहीत. याला उदाहरण ह्याणजे मुसलमान समाजाकडे पहा. ते खास हिंदु आहेत पण त्यांना कोणी तसे ह्याटले तरी राग येऊन ते बेफाम होतील. अंकाड तांडव घालतील. आतां पंढरीच्या वारकर्यांना वारकरी पंथ कशासाठी निघाला कोणी काढिला हे समजून ध्यावे ह्याणून तिकडे बळू.

वारकरीपंथ कसा निघाला ?

अस्सल वैदिकांना वारकरीपंथ मुळीच मान्य नाही. हे मार्गे सांगितलेंच आहे. आणि तो असणे शक्यही नाही. कारण हा वारक-

रीपंथ लणजे अंतनिरक्षण करून पाहिल्यास जैन धर्माचीच एक आवृत्ति आहे. अमें दिसून येईल. आणि असे किंत्येक विद्वानाचे मत ही आहे. श्री. विठ्ठलराव शिंदे पुणे यानी विजय मराठा पत्र पुणे ता. १७ - ८ - २५ च्या अंकांत काय म्हटले आहे हें पहा:- (सारांश)

‘ जैन धर्मानि भरपूर दीड हजार वर्षे आपले सत्कार्य करून आपले शुभाशुभ कर्म मार्गे ठेवून गेला आहे परंतु खन्या वैदिक धर्माचा मागमूसही मार्गे उरला नाही इतकेच नव्हे तर हळीच्या शेव आणि वैष्णव धर्मातही ज्या मूळाप्र उक्तांति होउन त्याची वैदिक धर्माची फारखत झाकी, आणि भारत देश अगदीच एकेश्वरी हिंदुधर्माचे उर्फ भागवत धर्माचे आचरण करीत आहे परंतु या सुधारणेचे सर्व ब्रेय बौद्ध किंवा जैन यांनी जी धर्म सुधारणेची भली भक्तप संबीर पाचर मारली आणि हिंदुस्थानचा इतिहास दुभांगून टाकिला आणि परोपकारी प्रयत्नाने नूतन आणि विशुद्ध भागवत धर्माची वाट खुली कैली याचे सर्व ब्रेय या वरील गोष्टी कडेच आहे. या वरून हळीच्या वारकरी पंथ लणजे जैन धर्माची एक नवीन आवृत्तिच आहे असें आम्ही म्हटले आहे, ते किती सत्य आहे, याचा विचार वारकरीच करतील. त्याच प्रमाणे आम्ही मार्गे एका ठिकाणी म्हटले आहे की,

‘ जैनांचा पाढाव करण्यांसाठीच जैन तत्वाचा मेळ घालून ती तत्वे नवी जुनी करून जैनांना आपण आपल्याच धर्मात आहो असें वाटावें म्हणून हा पंथ काढिला आहे, या अनुमानांशी आणि शिंद्यांची शोधांशी किती साम्य आहे याचाही विचार सूझ करोत.

त्याच प्रसारे या वारकरी पंथाची मूळे कायम स्तावी म्हणून कशी खटपट आरंभा पासूनची आहे ती पहा. वारकरी पंथाचा इतिहास या पुस्तकांत दाढेकर. एम. ए. (आगस्ट १९२७ चा केसरी पुणे) म्हणतात. वारकरी पंथ हा हजार वर्षांपूर्वी स्थापन झाला हा अवैदिक आहे असे म्हणतात. पण हा वैदिकच आहे, असो ‘वसे त्याच्या फर्नी ल्से’ मी म्हणतो तो जर भागवत धर्म वैदिक आहे तर तो वैदिक आहे म्हणून सिद्ध करण्याचे काय कारण. ?

आतां अर्ध प्रागतिक काय हाणतात. पहा, (मासिक मनोरंजन जानेवारीचा अंक १९२८) ले. परलकर हणतात. ‘ विठोवा हे भक्तिपर लोकांचे दैवत आहे. निरनिराळ्या जातीचे लोक निरनिराळ्या नांवांने विठोवाला ओळखतात. पंढरपूरची मूर्ति विठोवाची बोद्धाची अमली ह्याणून काय झाले देवाला त्यांत कर्माणा मुळीच नाही. ती मूर्ति कोणाची होती हा प्रश्न, इतिहास संशोधकाचा आहे. भक्तांनी विश्वास्याच्या ठिकाणी लीन व्हावे, सर्वलोक मूर्ति पूजकच आहेत. ’

परलकराचे मत मात्र सरल आहे. सर्व जर मूर्ति पूजकच आहेत तर भक्तांनी मूर्तिची चौकशी करणे हणजे द्वेत मतवादी होणे होय. हा धोपट मार्ग सर्वांत ब्रेष्ट.

(केसरी पुणे ता. २४ मार्च १९२४ काय म्हणतात ते पहा !)

‘ मुसलमानांना तोड देण्यासाठी भागवत धर्म निशाळा समदासाच्या अंगांत राजकारण होते. आणि वार्मिक विषय होते. ’

या वरील म्हणण्यांत थोडीच चूक म्हणजे मुसलमानांना तोंड देण्याकरितां येथे जैनांना तोंड देख्यासाठी अर्थी अक्षरे पाहिजे होती. कारण भागवत धर्म रामदासांना मान्य नाही. केसरीकाराच्या मनांत ह्या पंथाचे उत्पादकत्व रामदासाकडे देण्याचे असल्यास ते साधणार नाहीं, कारण रामदासी अभंग, विडुल भक्त त्याज्य समजतात. तसेच तुकारामभुवा वारकरी, यांचे अभंग रामदास पंथी, त्याज्य समजतात. याचा खुलासा पुढील पत्रात आहे. पहा:— (२३।२८ दीनबंधु, मुंबई) वरें भागवत धर्म हा अलिकडेच कां इतका प्यारा ब्हावा हे कांहीं कळत नाहीं. सारांश (नवमुग अंक तीन १९२१)

‘ भागवत धर्म हा वैदिकांचा शत्रु आहे. असे जुने वैदिक म्हणतात. ’ हे वाक्य एका वड्या विद्वानाचे आहे. या विठोबा बदल पुण्याचे विद्वान लेले शास्त्री यांचे मत काय आहे ते पहा:—

डॉ. गर्दे (पुणे) यांनी दृश्य गुणार्दर्श या नांवाचे पुस्तक लिहिले आहे, त्यात त्यांनी पुंडरीकाची व्याख्या पुढील-प्रमाणे केली आहे.

पुंडरीकाक्ष तू राहसी । हसरी जेवि वैकुंठिच्या कांति मंदिरीं,
पद्मनेत्रा तुझी दृष्टि भक्तांवरी । पुंडरिका परि सौख्य दायी खरी,

या टिपेत विडुल भक्त पुंडरीकाचा उछेख केला आहे. याबद्दल लेले शास्त्री पुस्तक परीक्षण करते वेळी हाणतात. ‘ पुंडरीकांचा उछेख मात्र खरा नाहीं. कारण तो अगदी अलिकडच्या ल्झणजे पंढरी-

मध्ये विष्णु मूर्ति स्थापन झाली. त्या वेळेचा आहे 'अर्थात् विष्णु मूर्तीची स्थापना अलिकडीची आहे.

त्याच प्रमाणे आर्य संकृतीचे चार काल सांगितले आहेत १ पहिला वेद २ रामायण ३ वौद्ध काल आणि शेवटी भागवत धर्म असे हस्तले आहे. त्यांत जैन काळचा नाम निर्देशाही नाही असे कां ! यावरुनही भागवत धर्म वौद्धाच्या पाठी मागूनच निघाला असे ठरते. वौद्ध आणि श्री. महावीर हे समकालीन होते. अर्थात् भागवत धर्म हा बुद्ध धर्मपिक्षां आर्वाचीनच ठरतो.

आतो चौदाव्या शतकांत भागवत धर्म किंती अपूज्य मानिला जात होता. ते पहा. [पांगारकृत भागवत धर्म] या पुस्तकांत ग्रस्तावनें मध्ये पहा— ' हा प्रथ १४७० — शके १५२० मध्ये काशीस पुरा केला, पण ज्या वेळी पांच अध्याय पैठणास लिहून तयार झाले आणि ती एक प्रत शिष्य काशीस घेऊन गेला. आणि पारायण करू लागला. त्या वेळी तेर्थील ब्राह्मणांनी त्या शिष्याला फार छलून तो प्रथ अपूज्य ठारवून बहिष्कृत केला. ' पुढे एकनाथ आले आणि त्यानीं ह्या लोकांची समजूत केली वैगेर मजकूर त्या पुस्तकांत आहे. तात्पर्य असे की, भागवत धर्म [वारकरी पंथाचा धर्म] ज्यावेळी बाहेर पडला तो काळ असाच होतां की, चौहोकडून हल्ले चटवून जैन मताचा नायगाट केल्यांच्यून हिंदु धर्माची घडी बसणे कठीण होते. हणूनच एक वेळी, विष्णु दैवत, वारकरी पंथ आणि अठरा पगड जाती मधील संतांची भरती झाली होती. अखेर निदान

महाराष्ट्रात तरी या वारकरी पंथानें जैन धर्म पंथाला खास रसातळास लागिला असें आम्ही क्षटन्या दांचून रहाणार नाही. आज जो श्रीमान विठ्ठल भक्त क्षणजे, नागर, कंठविाळे, गुजराथी, लाड, कासार, अशा अनेक जाती ज्या पूर्व जैन धर्मी होत्या त्या या पंद्रपूरानेच आपल्या पोटांत घातल्या आहेत. याला हजारो पुरावे तुमच्याच विद्वानांचे पहा.

[चाफेकर क्रुत निवडक निवंध पान. १६४] हे हाणतात. ‘ स्त्री शुद्रादिक समाजांत धर्मसताच्या प्रसाराकरितां प्रंथ क्षेखणाची भाषा संस्कृतातून प्राकृतातं संतांनी आणिली. इतकेच नव्हे तर विठोबा हे एक नवीनच दैवत पुढे आणिले. या मध्ये संतांचा अतूल मुत्सदिपेणा दिसून येतो , अशा प्रकारची लाखो उदाहरणे ढोळयांपुढे टळळ्यांत दिसत असूनही विठोबाचे दैवत आणि देऊळ हे अनादि हाणणे या पेक्षां इतिहासाला कायमची मूऱ माती दिल्याचे दुसरे उदाहरण तें कोणते ?

वरील प्रमाणे वारकरी पंथाचा तिसऱ्याचा जन्म काळी साच्या महाराष्ट्रानें केला आहे. सवयीनें नाकाची घाण भेली क्षणजे ज्या प्रमाणे दुर्गंधाचें कांहीं वाटत नाहीमे होते. तसेच या वारकरी पंथाची आज स्थिती होऊन याचा सुगंध आज साच्या हिंदूस्थानांत पसरिला आहे. आणि त्यांत आर्थ्य तरी कसले ? असें हें अज्ञान लोकांत पसरलेले नुक्क ज्ञान्यांच्याही अंगात कसें संचारते, हे जर कोणास पहाण्याचें असेल तर तें आज खेळ्या पासून मुंबई सारख्या शहरातून आणि अडाण्या पासून शहाण्याच्या अंगात शिरलेले सत्य

नारायणाची पूजा हे होय, ही पूजा अगदीच अलिकडची ह्याणजे पाव शतकांच्या आत वाहेर सुरुं ज्ञालेली आहे. या पूजेचे बंड मोळवे ह्याणून प्रासेद्व विद्वान सर्व मान्य असें वाईचे लेले शास्त्री यांनी आपल्या ‘धर्म मार्तड’ या मासिकांतून पुष्कल प्रकारानें खंडन केले होते. या पूजेनें वेदानें, पुराणानें किंवा खडीनेंही कोठे जागा दिल्याचे आढळून येत नाही. ह्याणून निदान ब्राह्मण लोकांनी तरी या दंगांत पट्टूं नये ह्याणून लेले शास्त्र्यांनी पुष्कल प्रयत्न केला. पण काय आजही पूजा ह्याणजे एक धर्माचे मुख्यांग होऊन बसले आहे. प्रथम कोणी भटजीनें इच्छित फल प्राप्ति या पूजेनें होते अशी हूल उठवून हा पंथ सुरुं केला तो आज कोना कोपन्यांतील लोकांपर्यंत जाऊन हा सत्य नारायण फलेच्युकाचा जीवात्मा होऊन बसला आहे. या अनंत कालाच्या उदरांतून असले वेडे धर्माचार काय निघतील ते एकलाच जाणे. असो आतां या वारकरी पंथाबदल एका महत्वाच्या गोष्टीचा खुलासा करून प्रकरण संपत्रूं लो. टिळक कृत गीता रहस्य आणि भागवत धर्म. भागवत धर्म कसा पुढे आला हे मार्गाल प्रकरणांत आम्ही सांगितलें पण या ठिकाणी आणखी एका गोष्टीचा खुलासा करणे जरुर आहे. तो ह्याणतो गीता रहस्यांतील भागवत धर्माचा खुलासा हा होय.

रहस्यकारांनी ग्रंथाच्या प्रवेश पान ९, मध्ये भागवत धर्माचे जे विवेचन केले आहे. त्यांत सांगतात, हा धर्म आंभा पासूनचा अमून भागवत, नारायणी, सावत, किंवा एकांतिक अशी त्याची नवे वेगवेगळी आहेत. बाकी ही सगळी नवे एकाच अर्थाची होत. (द.

एक नव्हेत हे सिध्द होते) शंकाः— आणि याला अधार ह्याणून खालील क्षेक दिला आहे.

**नारायणः परोधर्मः पुनरावृत्तिदुर्लभः ।
प्रवृत्तिलक्षणैव धर्मो नारायणात्मकः ॥**

‘ हा नारायणी धर्म पुनर्जन्म टाळणारा ह्याणजे पूर्ण मोक्षप्रद असून तो प्रवृत्तिपरही आहे ’ — असे त्याचे दुहेरी लक्षण देऊन (शा. ३४७०—८०८१) नंतर हा धर्म प्रवृत्तिपर कसा आहे याचा खुलासा महाभारतांत केला आहे. प्रवृत्ति ह्याणजे संन्यास न घेतां आमरणांत चातुर्वर्ण्य विहित निष्काम कर्मच करीत राहणे. हा अर्थ प्रसिद्ध आहे. ह्याणून गीतेत केलेला उपदेश भागवत धर्माचा असून सदर धर्म प्रवृत्तिपर असल्या मुळे तो उपदेशाही महाभारतकार प्रवृत्तिपरच समजतात. हे उघड होते, तथापि परधर्मच गीतेत आहे असे नाही. तर हा भागवत धर्म आणि ‘ त्या ब्रोब्रच [चापि] यती ह्याणजे संन्याशाचा निवृत्तिपर धर्म ही वैशेषिकायनांने जनमेजयास सांगितला आहे. ’ शंका अशी कीं, नारायणी धर्म ज्या प्रमाणे गीतेत सांगितला आहे तसें भागवत धर्मचिं कोठे नांवही गीतेत नाही. हे वरील विनेचना वरून सदर प्रथकारांनाही कबूल असल्याचे स्पष्ट होते. वरील क्षेकांधारे त्यांनी जे दोन्ही धर्मचे साम्य दाखविले आहे यांत त्यांचा हेतू हाच असावा कीं, भागवत धर्माचे नांव जरी प्रत्यक्ष गीतेत नसले तरी भागवत धर्माच्या लक्षणाशी जुळणाऱ्या नारायणी धर्माचा अधार घेऊन ही दोन्ही एकच आहेत. असे भासविण्याचा

घाट म्रंथ कर्त्यानीं घातला आहे. हे पुढील विवेचनावरखनही स्पष्ट होते, “ मनु इक्ष्वाकु इत्यादि गीता धर्मची जी परंपरा गीतेत दिली आहे. ती यति धर्मास विलकूल लागू पडत नाही. फक्त भागवत धर्माच्या परंपरेशी माल जुळते. या साठीं गीतेत अर्जुनास केलेला उपदेश मुखेतेकरखन मनु - इक्ष्वाकु इत्यादि परंपरेने चालत आलेल्या प्रवृत्तिपर भागवत धर्माचा असून त्यांत अनुषंगाने निवृत्तिपर यति धर्माचें निरूपण आलेले आहे. महाभारतातील हा प्रवृत्तिपर नारायणी धर्म आणि भागवत पुराणांतील धर्म मूळांत एकच आहेत असे पूशु, प्रियव्रत, प्रल्हाद, वगैरे भगवद्गुरुंच्या कथांतून किंवा अन्यत्र भागवतांत ज्या निष्काम कर्माचीं वर्णने आहेत या वरून स्पष्ट होते.

वाचकहो वरील विवेचनात ‘ नारायणी धर्म आणि भागवत धर्म हे मूळांत एकच आहेत. या वरून स्पष्ट होते, यांत ‘ या वरूनही ’ हीं अक्षरे महत्वाचीं आहेत म्हणजे या मध्ये ग्रंथ कर्त्यानीं अनुमान साधनाच्या आणि कल्पनेच्या जोरावरच नारायणी धर्म आणि भागवत धर्म दोन्ही एकच आहेत, असे सिद्ध केले आहे. वाकी मूळची ती दोन्ही मिन्नच आहेत. असो मुख्य बाजू आमची ही की, भागवतधर्म ह्याणजेच वारकरी पंथाचा धर्म हा कसा निशाला आणि कशासाठीं निशाला हे दाखविण्याचे आहे. आणि त्या प्रमाणे पुष्कळ विद्वानांची मर्तेही मार्गे दिली आहेत. गीतारहस्यामध्ये कदाचित् या भागवत धर्माबदल कांहीं वेगळे असले असा संशय कोणास गाहूऱ्य नये ह्याणूनच या बदल दोन शद्व विस्ताराने दिले आहेत. आतां या पुढे थोडे गीतारहस्याकडे यहाल तर या वरील विद्वानांच्या

आणि या ग्रंथ कत्याच्चा मतांत प्लरक काहींच नसल्याचा वाचकांच्या दृष्टीस पडेल. पुढे हणतात- ‘भागवत धर्मातील कर्मपर प्रवृत्ति तत्वाचें समर्थन करणे हा भागवत पुराणाचा मुख्य उद्देश नाही. हे समर्थन महाभारतांत किंवा विशेषतः गीतेतच केले आहे, पण या समर्थना बरोबर भागवत धर्मातील भक्तीचे रहस्य जसे दाखवावयास पाहिजे होते तसे दाखविण्यास तेव्हां विसरले. भक्ति खंरीज सुसते नैष्कर्म्य म्हणजे निष्काम कर्म फुकट आहे (भागवत १५, १२) असे वाटून भारतातील ही उणीव भरून काढण्यासाठी भागवत पुराण मुद्दाम मागावून सांगावे लागले. असे भागवताच्या पहिल्या अध्यायांतून वर्णन आहे.

वरलि-प्रमाणे मजकूर ग्रंथ कत्यानीं देऊन भागवत धर्म हा जरी नवीन आहे, असे लोक बोलतात तरी तो एका अर्थी जुनाच आहे. असे ठरविण्याचा यलन केला आहे. आणि आम्हाला तरी हेच पाहिजे आहे. आणि जे पाहिजे होते ते वरील मजकुरांत आहे. ते असे ‘भागवत धर्मातील भक्तीचे रहस्य जसे दाखवावयास पाहिजे होते. तसे दाखविण्यास तेव्हां व्यास, विसरले आणि उणीव भरून काढण्यासाठी हाणून मागावून मुद्दाम सांगावे लागले’ ही वरील अक्षरेच आमच्या सांगण्याला हाणजे ‘भागवधर्म हा मागावून निघाला’ याला पुष्टी देत आहेत. एके ठिकाणी ‘व्यास विसरले.’ असे हाटले आहे. पण व्यासासारखे अधिकारी पुरुष मुळींच विसरणार नाहीत, पण त्याकाळीं या तत्वाचे

कारणच [भक्तीचे] नव्हतें. यज्ञ, याग, अनुप्राने आणि चंद्र सूर्या-चे पूजन किंवा अग्निहोत्र, या वरच आपले नित्यकर्म वेदवाले हे करीत असत, पण जेहां जैन लोकांची भक्तिपर कथा उपन होण्याची साधने ह्याणजे पूजा, अर्चा आणि पंचकल्याणिकेचे शास्त्रोक्त विधि प्रकार पाहून हिंदू जैनाकडे वळूळ लागले तेहांच व्यासानां आपलादृष्टिकोन बदलावा लागून जैनांचे अनुकरण करणे भाग पडले. याला आधार पहा (वैद्यन्त भागवत पान ६६१) ‘ ही गोष्ट निर्विकार आहे, की, भारतकालीं मूर्तिपूजा नव्हती धातुमय आणि पाषाणमयी मूर्तीचे पूजन केल्याचे आढळून येत नाहीं.

लोकांच्या आन्हिक धर्मात देवाच्या पूजेचा समावेश असतांतर उल्लेख केला असता.

वरील लिहिणे विद्वान् वैद्याचे आहे, आणि वैद्यावर साऱ्या हिंदूंचा विश्वास आहे. आणि वैद्य तर ह्याणतात की, • भारतकालीं पूजा नव्हती ’ मग व्यासानीं भारतांतील उणीव भागवतांत करी काढली. जे मुळांत अस्सलांत नव्हते. ते नक्कलमध्ये कसें आळे ? अर्थात् ह्या भागवत धर्माशी आणि हळींच्या भागवत धर्माशी कांहीं संबंध नाहीं. असेच ठरते. फार झाले तर हळींचा [लो. टिळकांचा] भागवत धर्मही व्यासाच्या भागवत धर्माची द्वितीय आवृत्ति ठरेल, पण हळीं जो वारकरी पंथ आहे की, ज्याला भागवत धर्म म्हणतात तो मात्र जुना नसून नवाच आहे.

धर्मानें विठोबा अजुनीं जैनच आहे.

पंढरपुरच्या विठोबाला जरी वारकरी पंथी केळा तरी ते वारकरी हल्दी जैन धर्मानेच वागतात. ते कसे पहा:—

१ जैन धर्माचें मुख्य लक्षण जे ‘ अहिंसावर्म ’ तो धर्म वारकरी पूर्णपणे पाळतात, कारण माळ घातली कीं, मांस, दारू, इत्यादि व्यसने सोडावीं लागतात. चोरी, असत्यभापण करावयाचे नाही. आणि संसारावर आसली ठेवावयाची नाही, म्हणजे जैनाचीही पांच आणुव्रते ते पाळतात. (कीर्तन मासिक अंकरवर्परमुंबई)मध्ये वारकरी पंथ, अहिंसा युक्तच आहे. हे विस्ताराने दिले आहे.

२ माळकरी क्षमा, शांति, हे जैनाचे दशगूण धारण करतो.

३ वारकरी ज्ञाल्या कीं, तो अन्य देवाला भजत नाही. इतर देवाचे दर्शनही घेत नाही. हेच जैनांचे सम्प्रकृत्व होय.

४ जैन धर्मात आषाढ मदिन्यांतील अष्टमी महत्वाची मानिली. आहे. तसेच पंढरपुरासही गोकूळ अष्टमी महत्वाची मानिली आहे.

५ जैन धर्मातील आष्टान्हिक पर्वाचे महत्व ज्यास्त अरूप ते आषाढ, कार्तिक, आणि फालगुन, हेच महिने पवित्र धरले आहेत, तसेच विठोबाच्या यात्रा याच महिन्यांत भरत असतात. फरक इतकांच कीं, फालगुनच्या जागी चैत्र महिना धरिला आहे. कारण शेतकरी

वारकरी याला फालगून महिना कामाचा असतो. म्हणून एक महिना पुढे टक्कलप्प्यांत आला असावा.

६ वैदिकांचा देव कोठेहि पहा:— एकलकोळा असावयाचा नाहीं. रामसीता, कृष्णराधा, अशी जोडी असावयाचीच पण विठोबाचा मूर्ति मात्र एकटीच आहे. याचे कारण असें कीं, जैनांनी ज्या वेळी हे देऊल बांधले असेल त्यावेळी जैनघर्माप्रमाणे सिंहासन एकच केले असेल आणि त्याच सिंहासनावर विठोबाची मूर्ति हल्ही विराजमान आहे. अर्थात् जेथे बायको बसप्याला जागाच नाहीं तेथे रुक्माई कशी असेल ! नाहीं तर इतर ठिकाणी विठोबा रुक्माईची जोडीच विराज मान असते. हे व्यानांत ठेवण्यासारखे आहे. आणि आमच्यावरील लिहिण्यालाही महत्वाची साक्ष आहे. वार्कांया परिप्रेहाचा दोष जरी विठोबाला लागला तरी निरान पंदरपूरास तरी हा परिग्रह विठोबाला लागला नाहीं, हे जैन देवाचे भाग्य होय. पंदरपूरच्या देवल्यांत बाजूला रुक्माई बसविली आहे अशी व्यवस्था कां केळी याचे उत्तर कोणी तरी दईल काय ?

७ जैन लोकांना वैदिक लोक जर नास्तिक ह्याणत असतील तर याचे कारण जैन लोक वेद आणि यज्ञ याला मानीत नाहीत. तसेच वारकरी पंथही वेद आणि यज्ञ मानीत नाहीं ‘ पा ह्याणजे वेद आणि याला खंडित करणार ते पाखंड अर्थात् पर्यायाने वारकरी पंथ ह्याणजे जैन पंथच कां मानू नये !

८ जैन देवाचा जो भक्त तो इतर देवाच्या पायावर डोके ठेवित नसतो. तसेच वारकरीही हा नियम पालीत आहे. तो विठोबाचें दर्शन घेतो. आम्ही समजतो कीं, मूळ देव श्री भगवान नेमिनाथ महाराज यांच्या नांवांत जरी बदल ज्ञाला तरी त्या देवाची भक्ति मूळ जैन धर्म प्रमाणेच तुम्ही चाळूं ठेविली आहे हे त्या देवांच्या गुणांचे सामर्थ्य समजले पाहिजे.

९ दिपवाळीच्या सणांत जैन मंदिरांतून निर्बिण लाढूं चढवून जैन पूजा करीत असतात तसेच पंढरपूरासही दिपवाळीच्या सणांत उत्सव, पूजा वैगे करीत आहेत. इतर हिंदूंच्या कोणत्याही क्षेत्रांत दिपवाळीची पूजा नसते. तसेच नवरात्रांत ९ दिवस दक्षिण प्रांतात अलंकार पूजा जैन लोक करीत असतात [देविची] तसेच ९ दिवस नवरात्रांत विठोबाची अलंकार पूजा होत असते अशी हिंदूंच्या कोणत्याही देवाची पूजा होत नाहीं.

१० वैदिकांच्या प्रत्येक देवलांतून लघुरुद्द, महारुद्द, अनुष्टुप्ने आणि यज्ञ होत असतात. पण पंढरपूर हे क्षेत्र असून येथे हिंसा [यज्ञांत] होत नाहीं. आणि यज्ञांही ज्ञाला नाहीं.

११ वैदिक देव स्नान प्रिय असल्यामुळे असूल ब्राह्मणी देवाला स्नान करून पाणी घालण्याची पद्धत असते. औल्याने ‘पाणी घालणे’ हा मुख्य भक्तीचा मार्ग आहे. पण विठोबाला स्नान करून पाणी घालण्याची रीत नाहीं. पक्षित्र केत्र, भक्त ब्राह्मण, आणि जवळ भीमा नदी, मग अशा श्रितेणी संगमाचा योग कोण दवडील ? ह्याचे

उत्तर हेच कीं, मूळचे भक्त जे जैनधर्मी यांना वार्ड वाटून ते नाखूप होतील स्थणूनच त्यांना जैनांचे आचार विचार कायम ठेवणे भाग पडले असावे. त्याच प्रमाणे जेथे दोन नद्या एके ठिकाणी मिळतात ह्याणजे संगम होतो तेथेच ब्राह्मणांचे क्षेत्र [पवित्र] मानिले जाते पंदरपूरास संगम नाही मग हे महाक्षेत्र कसे ?

१२ वैदिकांचा [देवाचा] वार कोणता तरी एक ठाविक असतो. जसें दत्ताचा 'गुरुवार' मारुतीचा शनिवार, शंकराचा सोमवार, पण विठोबाचा ठाविक कोणताच का नाहीं ? यांचे कारण जैन देवाचा ठाविक वार कोणताच नसतो स्थणून हीच पद्धत कायम राहिली आहे.

१३ या सर्वांपेक्षां जर भागवत धर्मानें जैन धर्मांचे महत्वाचे मोक्ष प्राप्तिचे व्रत पाळिले असेल तर ते 'सल्लेखना मरण' हें होय. मरण समर्यां अन्न, पाणी वर्ज्य करून मरण साधणे ह्याला सल्लेखना मरण क्षणतात. तसेच भागवत धर्म ही काय सांगतो पदा. [चिन्त्रमय जगत् अंक आकटोवर १९२९ पुणे] भागवत धर्मांत जल आणि अन्न वर्ज्य करून मरण साधण्यांत महत्व सांगितले आहे. वाचकहो या मार्गाल सर्व मजकूरा वरून काय ठरते. ह्याचा विचार केल्यास हेच निघते कीं, जैनांचा देव विठोबा असल्यामुळे विठोबा ह्या नांवांत जरी फरक पडला तरी आचार आणि पूजा विवि आणि परंपरा जैनांची त्यांना ठेवणे भाग होते.

ही परंपरा कशी चालत आली. किंवा कांच चालवावी लागली. अरी जर कोणाची समजूत असेल, तर त्यांचे समावान असें की, मूळ वहिवाटी मध्ये जर ढवळदवळ झाली असती, तर समाज धुब्ध झाला असता. आणि फाटाफूट झाली असती. ह्यानुन जुन्या चाली रीतीच ब्राह्मणांना कायम ठेवणे भाग होते. पेशवाई, एलफिस्टनच्या हातीं आली तरी लोकांना जसे खूब ठेवण्यासाठी जुन्या धार्मिक वार्षीत बदल केला नाही. ही जशी मुत्सदिगिरी आहे. तशीच वैदिकांचीही मुत्सदिगिरी आहे, कशी ती पहा:—

आषाढ एकादशीचे महत्व कां ?

प्रिय वाचक हो ! जैन धर्माच्या परंपरेनेच साज्या गोष्टी अजूनी विठोवाच्या कशा चालू आहेत. हे आली मार्गे सांगितलें. आतां भक्तांना, वारकर्यांना, आणि यांत्रिकरूना पंढरपुरांतील विठोवाच्या योवेच्चा मुख्य दिवस आषाढ एकादशीचाच जो 'मोक्षाचा' वाटतो याचे कारण काय याचा विचार करू.

पुणे, ता. १७०२।१९२७ राष्ट्रीय मगठा, या वृत्त पत्रांत गोडबोले या नांत्राच्या गृहस्थाने पंढरपुराच्या विठोवाचा इतिहास एक दोन अंकात देऊन विठोवा जैनांचा नसावा, असे दाखवले होतेच. त्यांमध्ये त्यांनी पुढील क्षेक दिला होता. जैन लोक या क्षेकांच्या अध्योर विठोवावर वारसा हक्क वजावतात. पण या क्षेकांचा अर्थ तसा हेत नाही. असे त्यांचे हाणीं आहे. तो क्षेक पडूः —

॥ श्लोक ॥

नेमिनाथस्य या मूर्ति । स्त्रिषु लोकेषु विस्तुता ।
द्वौ हस्तौ कटिपर्याये । स्थापयित्वा महात्मनः ॥
मूर्तिस्तिष्ठति सा । सम्यक् जैनद्रेणेच पूजिता ।
अहिंसा परमं धर्मः । स्थापयामास वै स च ॥
युग्मस्तु मनुजाक्षीणि । विग्रभूमिश्च वासके ।
मेलने धर्मराजस्य । शकस्य गतावधिः ॥
आपादे शुक्लपक्षे तु । एकादश्यां महातिथौ ।
बुधेच स्थापयानास । विरोधकृतिवत्सरे ॥

जैनग्रन्थ,

हा वरील श्लोक गोडवोल्यांनीच दिला असून याचा अर्ध वेग-
ला देऊन विठोबाचा आणि जैनांचा कांहीं संबंध नाही. असे सिद्ध
केले आहे. पण मूळ जर श्लोकच विठोबा बदलचा नाही. तर अर्थात् फरक
दाखवून काय उपयोग? असो खरा अर्ध असा पहा:—

त्रिलोकांमध्ये स्तुति केलेलीं जी नेमिनाथाची मूर्ति दोन हात
कटिभागावर ठेवून श्रेष्ठ जैनांकहून पूजली जाणारी मूर्ति उत्तम प्रकारे
पूजिली जात होती. अहिंसापरमोर्धर्मः हे तत्व स्थापन करून युग ह्यण-
जे चार, मनुष्यांचे डोळे दोन, विग्रभूमि ह्यणजे ७ वासक १ युविष्टर
शकांत १७२४ वर्षे गेल्या नंतर आपादे शुद्ध एकादशीच्छा दिव-

शी (महातिथि) बुधवारी विरोधकृत नामसंवत्सरे या वर या मूर्तिची स्थापना केली.

हिंदुलोक कटिवर उमा याचा अर्थ असा करितात. कीं, ‘ कंब-रेवर हात ठेवून उभा ’ पण श्लोकांत ‘ हस्तौ कटिपर्याये ’ याचा अर्थ कंबरेवर हात असा होत नमून कंबरेच्या शेजारी असा होतो. कारण ज्यावेळी मूर्ति पद्मासनाने प्रतिष्ठेच्या वेळी विराजमान करतात. त्यावेळी दोन्ही हात नाभिकमला जवळ आल्याने यालाच ‘ कटिपर्याय ’ असे ह्याणतात. (जैन शिल्पशास्त्र अध्याय, ३ पहा:— वसुनंदी कृत.)

हल्ळीचे अभंग पदे यांतून जी विठोबाची स्तुतिपर वर्णने आपण ऐकतां कीं, ‘ करकटावरी विटेवरी उभा ’ पण हें वर्णन चुकीचे आहे, हे या वरील श्लोकांवरून सिद्ध होते.

ही मूर्ति ज्यावेळी स्थापन केली, त्याचा काळ या श्लोकांवरून निघतो. त्या कालापासून स्थापनाकाल ह्याणून आपाठ एकादशीचा दिवस मुख्य धरून जैनांची यात्रा भरत असावी आणि याच परंपरेने तोच दिवस हिंदूनीं ही पुढे कायम करून या एकादशीला महत्व दिले आहे.

वाचकहो ? विठोबाच्या योत्रेचा महत्वाचा आणि पर्यणीचा आपाठ एकादशीचाच दिवस कां आहे? हे आही जसे आवारासह सिद्ध केले आहे. तसें कोणी तरी महिन्याची वारी करणारे किंवा दुसरे चिन्हांलभक्त या आषाढ एकादशीचे महत्व आणि त्याचे कारण हें आहे. असे जर सांगतील तर आहीही त्यांच्या वरोवर वारी धरू.

पंढरपूरचा खरा इतिहास.

या प्रकरणांत पंढरपूरचा प्राचीन इतिहास वाचकांपुढे आही मांडणार आहोत. हा इतिहास सांगते वेळी खुद पंढरपूरच्या हल्लीं तेथे असलेल्या जैनांच्या विहिवाटी वरून आणि देवा संवर्धी प्राचीन अर्चाचीन जैनांच्या हक्कावरून आही देणार आहे, यांन मागील प्रकरणाशी आणि जोशी यांध्या व इतर ठोकांच्या रंका समाधानाशी मेळ घालून विठोबाचे दैवत जैनांचेच होते. किंवा हल्लीही विनाहक्रकाचें पण जैनांचेच कसे आहे, हे या प्रकरणांत सिद्ध करणार आहो? पुढील मज़कूर हा पंढरपूरच्या विडुलदास या नांवाच्या हाणजे प्राचीन कालच्या जैन उपाध्यायाकडून मिळाला आहे. त्या कागद पत्रावरून असें कठते. की, शके ५ पासून हा विठोबाचा इतिहास सांपडतो. या सुमारास पैठणच्या शालिवाहने नांवाच्या राजानें या देवांस इनाम वैरे दिले आहे. नंतर शके ७ सालीं जयपाल गजा हाणून कोणी एक होऊन गेला. त्याने विडुलदास जैन रणदिवे यांच्याकडे पूजारीपणा दिला. याचा वंश हल्लीं पंढरपुरास हयात आहे. सर्व सरकारी

१ या पंढरपूरच्या आसपासचा भाग पूर्वी अरण्यमय होता व तो प्रदेश पैठणच्या राजांचे ताव्यात होता. या अरण्यांत चोर फार असून ते प्रवाशांना लुटीत असत. हाणून राजाने काही सरदार पाठकिले; यामध्ये सुख्य सरदार अफगाणराव हाणून जातीने कोक्की होते पुढे त्याने आपली जात आणवून तेथें वस्ती केली पुढे कांहीं साधु येथे विहार करू लागले, हे जैन साधुच होते. यामध्ये पुंडलिक हाणून ब्राह्मण होता. त्याने जैन धर्माची दीक्षा घेतली हा आचरणाने शुद्ध होता. कोली त्याला देश प्रभाऱे मानीत असत. यानेच श्री नेमिनाथाची प्रतिमा स्थापन आषाढ शु. ११ ला केली. वैदें जिनवरम् शंक १० वर्ष ५ निपाणी ले. योवडे वकील.

व इनामी देणग्या वैरे वाबी संबंधाने वहिवाट रूपाने हक्क यांच्या कडे म्हणजे जैन वहिवाटदार यांच्याचकडे चालू आहेत. नंतर ११८४ साली ही हक्किकत पका शिळेवर लिहिण्यांत आली. चौर्यांशी सालांत लिहिली गेलेली शिला, म्हणून त्याचे नांव प्रथम चौर्यांशी शिला असें पडले. पण भोळ्या भक्तांनी या चौर्यांशी शद्वाचा उपयोग चौर्यांशी लक्ष्योनीं फिरण्याच्या फेऱ्याकडे करून ह्या शिलेचे दर्शन घेऊ लागले. भावना ही कीं, ह्या दर्शनाने चौर्यांशी फेरे चुकावेत. याच साली मूळ मूर्तिचा फेरफार झाला असावा. यावेळी हल्लीचे बडवे हे या ठिकाणी पुजारी नव्हते.

पंढरपूरचे हल्लीचे बडवे.

वाचकहो ? मागील प्रकरणांत सांगितलेच आहे. कीं, ही मूर्ति अनेकवेळां काढण्यांत आणि फोटण्यांत आली आहे. आणि या गोष्टीत ब्राच खरेपणाही पण आहे. कारण ११८४ साली बरीच उलाढाल झालीं असावी. या सालांपर्यंत पूर्ण मालकीं जैन पुजारी यांच्याकडे असली पाहिजे, असें दिसते ह्याणजे १२२८ साली पुंड-लिकाने विठोवाची जी स्थापना केली आहे. असे इतिहास सांगतो (मराठी रियासत पान ३९) या इतिहासांशी आणि जोशी ह्याणतात कीं, ' १२५० मध्ये या देवकां संबंधान मोठमोळ्या उला ढाळी झाल्या आहेत. ' या त्यांच्या गोष्टीशी विश्वासनीय मेल बसतो, खरेच आहे कीं, पहा:—

११८४ साली जैन पुजाप्यांस देवब्रांतून हक्कलप्पांत आले असावें. आणि १२२८ मध्ये हणजे कांहीं काळ मध्ये जाऊ देऊन मूळ नायक जैन मूर्तीं काढून किंवा तिचेच खपांतर विठोब्रांत होऊन विठोब्राच्या नांवाने द्वाही फिरविलीं असावी. आणि नंतर कांहीं काळ गेल्या नंतर जोशी यांच्या हणण्यां प्रमाणे हणजे १२७५ साली देव-ब्राचा जीर्णोद्धार जोराने सुरुं केला असावा. आणि कोण करणार नाही. नवीन ताब्यांत आलेले देऊळ तसेच कोण ठेवील. त्यांच्या पूर्वी स्थाणाखुणा मोळून गुन्ह्याचा मागमुस नाही. सा करणे हे धूर्तीचे कसबच आहे. असो यावेळी जैनांकडील पुजारीपणा काढून जैनांमार्फतच पुजारी पण पुळुजचे कुलकर्णी यांच्याकडे देण्यांत आले होते. [जैनांचा नोकर हणून] पण पुढेही जैनांची मालकीं ब्राम्हणांना जाचक होऊं लागल्यामुळे हे कुलकर्णीच कायमचे पुजारी ठरविण्यांत येऊन जैनांच्या वृत्तिचा छेद केला असावा. अर्धातच जैन पुजारी आणि कुलकर्णी पुजारी यांचे भांडण जुऱ्ये. पण हिंदु लोकांचा ओढा सहज कुलकर्णीकडे असावयाचा म्हणून जैन पुजाप्याचा खरा हक्क असूनही भांडण संपेपर्यंत तिसराच एक तिन्हाईत म्हणून पुजारी नेमण्यांत आला, आणि अखेर दोघांच्या भांडणांत तिसऱ्याळा लाभ, या म्हणी प्रमाणे तोच कायमचा झाला. तेच हल्लीचे पुजारी म्हणजे बदवें होत.

याला जबरदस्त पुरावा.

आतां हे बडवे मध्येच कसे उपस्थित झाले असावेत, हा प्रभ एक मोळ्या महत्वाचा आहे. पण चौकशी अंति तो तितकाच सोपाही

आहे तो कसा पहा— ज्या वेळी जैन पुजारी आणि ब्राह्मण पुजारी हाणजे कुलकर्णी यांचे भांडण लुंपले असेल त्या वेळी मूळ पंढरपूरचे ग्राम जोशी हे तेथें असलेच पाहिजेत. पण पूर्वापार एक अशी या हिंदूची (हिंदूस्थानांत राहतात ते हिंदू) धार्मिक समजूत आहे की, वृत्ति छेद करणे हे महा पाप आहे. वंशच्छेद आणि वृत्तिच्छेद या दोहीची किंमत सारखीच आहे, असे समजण्यात येते. त्यांतून पूर्व काळीं तर ही समजूत फार दृढ होती आणि हाणूनच जैनांची जी आज वतनें तुम्हाला दिसतात तिचे कारण हेच आहे. नाहींपेक्षां ह्या धर्म वेढ्या औरंगजेबाच्या ब्रह्म गुरुच्या हाणजे पेशवार्ड्या धर्म वेढांत जैनांच्या पाटील, देसाई, वैरे वतनाच्या चिंधड्या झाल्या असत्या. या वृत्तिच्या पापभयामुळे जैन व ब्राह्मण पुजारी यांच्या भांडणांत पुजारीपणा करण्यास कोणीच तयार नसावेत, अशा वेळी आगांतुक पोटार्थी भक्त फिरणारे विनवारशी (वतनदार रहित) असे परकेच कोणी तरी हे काम करण्यास धजवणार आणि याच कारणापारे हे काम या बडव्यांनी पतकरिले आहे. याला एकच पुरावा पहा. प्रत्येक गावात ग्राम जोशी असतोच तोच पुजारी वास्तविक पंढरपूरच्या देशांत असला पाहिजे. किंवा गुरुव तरी असला पाहिजे. पण पंढरपूरचे हळीचे जे बडवे आहेत ते मुळीं या देशांतलिच नाहीत (महाराष्ट्रांतील) ते परके आहेत ते कान्नव ब्राह्मण आहेत. हे लक्षांत ठेवण्यासारखे आहे. या बाजूला जितकी हाणून पवित्र क्षेत्रे हिंदूचीं आहेत तितक्या क्षेत्राचे पुजारी महाराष्ट्रीयच आहेत मग पंढरपूरच्या क्षेत्राचेच तेवं तु पुजारी हे परके कां? याचे समाधान करणारा असा सुमर्थ कोण

आहे ? प्रो. भाडारकराचे या क्षेत्रांचे जे इंग्रजी पुस्तक आंह त्यांत ह्या बडव्याचा सर्व माहिती आहे, ते पहावे. आतां कोणी शंका घेईल कीं, वृत्तिच्छेदाचे पाप जर हिंदू समजतात. असें आपण सांगितले आहे. मग प्रथम ज्या वेळी जैन पुजारी यांना काढून पुळुजचे कुलकर्णी यांनी हे पुजारापण पतकरिले हे कसे ? पण यांत कांहीं मोठे कोडे नाहीं. अहो कुलकर्ण्याची कारवाई, त्यांचे हृदय आणि त्यांचे पाप भीखूपणा हा कसा आहे. हे जो कोणी दक्षांत घेईल त्याला पुळूजाच्या कुलकर्ण्याने वृत्ति च्छेदाचे पाप कसे धाव्यावर बसविले असेल. हे आम्ही सांगावयास नको. आतां या ठिकाणी ज्या मूळ पंदरपूरच्या ग्राम जोशांनी या वृत्तिच्या भीतिने हे क्षेत्र पतकरले नसेल त्यांची तारीफ आम्ही करतो. हल्ळीचे बडवे हे विठोबाची धोत्रे धुण्याच्या कामांवर होते ह्याणून त्यांना धोत्रे बडवे असें नांव प्राप्त झाले आहे. असो. जैन पुराणातून या दक्षिण बाजूला कौटुंण्यपूर क्षेत्राचे वर्णन असून तेथील राजाच्याही कथा वर्णन केलेला आहेत. पण त्या शहराचा पत्ता नाही. कदाचित् या कौटुंण्यपूराचेच हे पंदरपूर झाले असावे. कोणी क्षेत्र कुंडल [सातारा] यालाच कौटुंण्यपूर ह्याणतात. कदाचित तसेही असेल.

जैन पुजान्याचा प्राचीन व अर्वाचिन हक्क.

मागील प्रकरणांत सांगितल्या प्रमाणे हल्ळीच्या बडव्याच्या ताऱ्यांत पूर्ण देऊल एकदम गेले नसावे, मधून मधून भांडणे हीं सुरु होतीच आणि हे विजापूरच्या बादशाहाच्या दरबारांत जैनांनी केलेल्या

वादा वरुनही सिद्ध होते. (मार्च अंक १९१४ चित्रमयजगत्तचा पहा) या पुढे बडवे आणि उणधे या मध्ये साताच्या लुत्रपति पुढे रुक्मिणिच्या मंदिरांसाठी वाद झाला होतो. हा वाद मात्र सोनाराचा उपाख्या मार्फत वडव्याशी झाला होता. लक्षणजे कांहीं दिवम जैना नंतर सोनाराचाही तावा ह्या क्षेत्रावर होता असे समजते. अशा रीतीने जैन पुजाव्याचा हक्क अकराव्या शतका पासून कमी होत होत तो मध्यल्या काळांत लक्षणजे पेशवाई सर्तेच्या आंत वाहेरच्या काळांत सर्व हक्क जाऊन त्यांचो गणना सेवेकरी किंवा नोकर या वर्गात जी झाली तीच अझूनी या विसाव्या शतकांतही कायम आहे. तरी हे जैन पुजारी सरकारी दस्तरत मालक किंवा प्राचीन विहिवाटदार या हक्कानेच या काळां पर्यंत टिकून राहिले आहेत. हे जैनांचे भाग्य समजले पाहिजे. आणि हा एवढा भक्तम पुरावा जैनांच्या ताव्यांत प्राचीन काळीं पंदर-पूरचे क्षेत्र खास होते असे सिद्ध करून देण्याला बसम आहे.

असो याच वेळी जैन पुजारी लक्षणजे जैन उपाख्याय ही पदवी या विहिवाटदाराची काढून त्याचा दर्जा कमी करून त्यादा विठ्ठलदास लक्षणजे सेवेकरी ही पदवी देण्यांत आली. हळीं त्याच्या घरांण्यांतील पुरुषास विठ्ठलदास याच नांवाने ओळखिले जाते. तरी सरकारी हक्काने अझूनी तोंच मालक आहे, ते असे ह्या पंदरपूरच्या देवालयाकडे ज्या इनाम जापिनी किंवा जे हक्क आहेत. त्याचे खात आणि वतन रजिष्टरिला या विठ्ठलदासांचे नांव दाखल आहे. [मालक लक्षण] गोवा, रत्नागिरी, बैगुर्ले, सावंतवाडी, चिंचोली, मेटापूर, पंदरपूर, अशा बऱ्याच ठिकाणी ज्या जामिनी इनाम लक्षणून

आहेत. त्या विठ्ठलदासाकडे आहेत. शिवाय मामलेदार कंचरीतून १९ रुपये जे येतान ते विठ्ठलदास विहिवाटदार विठ्ठल देव पंढरपूर याच नावाने येतात. तसेच नवीन राजाच्या सनदाही प्रत्येक वेळी या घराण्यांकडे च सरकार देत आले आहे. सातारा, विजापूर, या दरबारच्या सनदा तर आहेतच, परंतु सुद मेशवाई सनदाही यांनां मिळाल्या आहेत. साताराच्या छत्रपतिकळून १२० रु नेमणूक १८४८ सालां पर्यंत या विठ्ठलदासाकडे या क्षेत्रा बदल हणून चालू होती, ती सातारा शाही बुडाली, त्याच वेळी ही नेमणूकही बुडाली आहे. हली पंढरपूरच्या विठ्ठलदासास खासगीवाल्याकळून दर साल दोन पागोटी मिळतात. आणि होलकराच्या राम मंदिराकळून दरसाल हक्क क्षणून एक रु. येत असतो. ह्या देणग्या जरी हलक्या दिसत असल्या तरी त्या जीर्ण होत दोत ह्या० कमी कमी होतच आल्या असाव्यात. त्याच प्रमाणे आपाट, कार्तिक, आणि आश्चीन, शु. दशभी [दसरा] च्या दिवशी, तीन पागोटी मानाची म्हणून विठोबाच्या देवलांतून येत असतात. विठोबाच्या पालखी बरोबर विठ्ठलदास हा हजर असलाच पाहिजे. त्याने पद म्हटल्या नंतर पालखी हलविण्याची विहिवाट आहे. हे सूर्य कागदपत्र पुण्याच्या रेकार्डमध्ये आहेत, असे कळते. शिवाय ' मालु तारण. ' म्हणून एक अप्रसिद्ध ग्रंथ आहे. त्यांत ही सर्व खुलासा आहे. परंतु तो ग्रंथ उपलब्ध नाही. असे ऐकण्यांत आहे. जैना जवळ हा एवढा दलदर्भीत सूर्य प्रकाशा इतका पुरावा असूनही द्या पंढरपूरच्या आवागंत जैनांचे काही नव्हते, किंवा नाहीं. म्हणजे म्हणजे हा चालतां बोलता आणि जिवंत दिसणाऱ्या अशा इतिहा-

साला जिवंतपणी जमिनीन गाठणे नव्हे काय ? याही गोष्टीचां सत्यता त्यांना पहाण्याची असेल त्यांनी विठोगाच्या देवळां मागे एक मुयार आहे. त्याच्या दाराच्या तोडाला भित घालून तें दार बंद केले आहे. ती भित पाढून मुयारांत जा पाहिले तर मुयारांत त्यांना काय दिसेल ? जैनांच्या मूर्तीचा ढीगच दिसेल. आणि या मुयारांत जैनांच्या मूर्ती गाडिल्या आहेत. असे हिंदूही कवूल करतात, [प्रामाणिक]

(नक्ल.) विठ्ठल दासाच्या कांहां सनदा.

श्री विठ्ठलदेव पंढरपूर या देवस्थानाचे वहिवाटदार विठ्ठल दास, गव्हर्नेन्ट ऑफ इंडिया, यांजकळून सनद देण्यांत येते की, माझी राजा राज्यापासून चालत आलेले वहिवाटदार लाणून जो पर्यंत तुक्की इंडियाशी इमानै इतबोरे वागाळ तोपर्यंत इंडियाचे खजिन्यांतून दरसाल नेमणूक १९ स रुपये आदा करण्यांत येतील.

सही,

(शिका,) धर्मराज गोपाळ विठ्ठलदास

या वरील सनदेत 'माझी राज्या पासून चालत आलेले वहिवाटदार' अशी अक्षरे आहेत. यावरून पेशवे किंवा श्री लक्तपति शिवाजी याच्या अगोदरच्या राजांनीही ह्या सनदा कायदेशीर मानिल्याचे आणि प्राचीन असल्याचे ठरते.

(नक्ल) || श्री ॥

गजा शाहूनरपती हर्षनिधान बालाजी बाजीगाव
मुख्य प्रधानी.

आज्ञा पत्र समस्त राजकार्य धुरंधर विश्वाम निधी राजमान्य राजश्री बालाजी पांडित प्रधान तो मोकदम मौजे पंढरपुर कर्यात कासेगांव सुरुलमन अर्व अखेजगया अवलोक सामा आवजी विठ्ठलदास व समस्त विठ्ठलदास जैन वास्तरण केत्र मजकरु हैं भले आहेत. केत्र मजकूरी मृत्यु गायन करून असतात. यास्तव यांस मला करावयांस मौजे मजकूर पैकी जमीन थल विठ्ठलदास बीमे ३० तीस विघे इनाम दिली असे. तरी तुम्ही सदरहू तीम विघे जमीन समस्त विठ्ठलदास जैन यांचे दुमाळा करून इनाम यांचे व पुत्रपोत्रादी वंश परंपरेने चालवणे प्रती वर्षी न्यूतन पत्रांचा अक्षेप न करणे या पत्राचे प्रती लिहून घेवून हैं पत्र जाने गावठी यास पाठवून देणे जाणजेछ रमजान आज्ञा प्रमाणे. [लेखक सिमा]

बार

नक्ल करणार विष्णु पांढरंग कारकून ता. ५ माहे मार्च सन १८९८ रुजू पाहणार लक्ष्मण गंगाभर कारकून तावसकर

नारो विनायक अब्बल कारकून.

सदरहू खरी नक्ल मिळणे बदल धर्मराज गोपाळ विठ्ठलदास याने ता. १०। २६ चे अर्जीने मागणी गेल्यावर लिखाई वगैरे बदल फी ८५ ८९ व्ही. पी. ने मागवून त्यांस देण्यांत आली आहे. ता. २९। १। १९२६

वामन विश्वनाथ विद्रूंस असि, कमिशनर पाध्य भाग इन चार्ज
अलिनेशंन रेकार्ड ऑफीसर

नक्कल श्री.

राजश्री शांमजी गोसावी बीन कान्होजी गोसावी विष्णुदास
कीर्तनीये क्षेत्र पंठरपूर याशी,

श्रीं बालाजी बाजीराज प्रधान अशिवादि सुरु सन इसजे
खमसेनमथा व अलफ तुम्ही हुजर कसबे पुणी याचे मुकामी घेवून
विनंति केली की, आपण क्षेत्र मजकुरी हरी कीर्तन करून आहो,
कुटुंब भारी योग्य क्षेत्र चालत नाही. याजकरिता स्वामिने कृताद्व
होऊन कांही न्यूतन इनाम करून दिली. या कुटुंबाचा योग्य - क्षेत्र
चालवून निर्वेधपणे हरि कीर्तन करून सुखरूप राहो, हाणून त्यांज
वरून मनांस आणून तुम्ही विष्णुदास क्षेत्र मजकूरी सदैव अहोरात्र
कीर्तन करितां तुमचे चालवणे अवस्थक जाणून तुक्कांतर कृपा करून
तुम्हास पड जमीन इनाम चावर १ मौजे गेटापुरी पां परकंब सरकार
पराडे $\frac{1}{2}$ मौजे भोसर चिंचोली पां भास सरकार पराडे एकूण दोन
चावर जमीन तुम्हांस इनाम दिली असे. तरी सदरहू जमीन चतुः-
सिमा पूर्वक आपले दुमाला करून घेवून तुम्ही व तुमचे पुत्र पौत्रादी
वंशपरपराने अनभउन सुखरूप राहाणे जाणीजेण्ठ २३ जिल्हेज
आज्ञापणा. (लेखन सीमा)

(राजा शाहूनरपती हर्ष विधान वाळाजी बाजीराव)

प्रधान

खुदावंत हर्ण सा असिस्टेंट इनाम कमिशनर यांचे हुजुरांस
कमर्टी जात्रक नंबर ता. २२ फेब्रुवारी स. १८५६
इसविचे रिपोर्ट समागमें.

सर्वाः- अंताजी जगन्नाथ अव्वल कारकून.

[पेठा बंबळे]

सदगूरु खरी नकल मिळणे बदल धर्मशाज गोणल विठ्ठलदास
यानें ता. ११२६ चे अर्जानें मागणे केल्यावरून लिखाई वरैरे
ब्रह्म फी ६६-६ ब्ही. पी. ने मागवून यास देण्यांत आली आहे.
ता. २९ माहे जानेवारी सन १९२६

वासन विश्वनाथ विदवंस असि कमिशनर मध्य भाग इनचार्ज
आठनेशन आफीस रेकार्ड.

नमुन्यादाखल आही हा सनदा दिल्या आहेत. आणखी
बव्याच सनदा या घराण्यांत असून पुण्यांस रेकार्डमध्येही पुष्कळ जुन्या
सनदा आहेत. या वरील एका सनदेत हणजे पेशव्यांच्या सनदेत
या विठ्ठलदासाला एके ठिकाणी गोसावी असें हाटले आहे. गोसावी
या उपनावांचे जेवढे इनामदार आहेत. ती घराणी मूळ मालकच हणू-
नच संस्थानची वहिवाट करीत असतात. ब्रह्माळ (सातारा) किंवा

निगडी किंवा विडकन (निजाम) किंवा वाटार (कोल्हापूर) इत्यादि अनेक ठिकाणच्या क्षेत्रांच्या वहिवाटदाराला गोसावी असेच क्षटले जाते. आणि ही वहिवाट पेशवाई पासूनची आहे. या वरून त्याकाळी ह्याणजे ज्यावेळी पेशव्यांनी विठ्ठलदास जैन यांना सनद दिली हे पूर्ण वहिवाटदार आहेत. याच हेतूने यांनांही वहिवाटी प्रमाणे जैनांना गोसावी असें संबोधिले आहे. हे घ्यानांत ठेवण्या सारखे आहे.

ह्यांची जरी एकच घर ज्या विठ्ठलदासाचे आहे. तरी सनदेत समस्त विठ्ठलदास यांस असें म्हटले आहे. अर्थात् एकेकाळी पुण्यकळ विठ्ठल-दासाची घरे असली पाहिजेत. आणि ह्यांची महाद्वारा जबळील जो उंचवटा आहे. तो एकेकाळी या घराण्यांकडे च होता. या विठ्ठलदासच्या वंशजानीं पांच पंचवीस वर्षांमार्गे विकून टाकिला आहे. या विठ्ठलटेकडीवर शेंकडों दुकाने आणि घरे आहेत. यावरून पूर्वी जैनांची वरीच घरे असावीत या ठिकाणीं दुसऱ्या एक गोष्ट सांगण्यां सारखी ह्याणजे प्रत्येक ठिकाणच्या जैन मंदिराजवळच जैन पुजारी रहात असतात हीच सोय या ठिकाणींही आहे, बडवे जर पूर्वीचे असते तर बडवेवाढा महाद्वारांलागूनच पाहिजे होता. पण तशी सोय येथे नाही. बडव्याची घरे कुटकळ आहेत. हे वांचून निदान दक्षिणी जैनांना तरी यांतील मर्म कळल्यां वांचून रहाणार नाही. कोळी हे सरदार या नात्याने रक्षक ह्याणून आलेमुळे त्यांची वस्ती गांवा वाहेर आहे, हे योग्यच आहे.

वरील सनदेत एके ठिकाणीं क्षटले आहे की, ‘ कांहीं नवीन ‘ सनदा करून दिल्या आहेत. या वरून पेशवाई पूर्वी ही जुन्या सनदा या वराण्यां कडे होत्या असा तर्क होतो.

श्रावकांस विनंति.

आम्ही पंढरपूरास गेल्या वेळी या विडुलदासाची गांठ घेतली त्यांनी गोंवा, वेगुर्ला, इकडे हजारो एकर जमीन यांच्या नांवाने असल्याचे सांगितले, आणि विठोवा देवस्थानाचे वहिवाटदार या नात्याने असल्याचे सांगितले पण हल्ळी यांची वहिवाट नाही. पूर्वी जे कर्दे होते त्यांनीच बळकाविल्या आहेत. दावा करून निघण्यां सारख्या आहेत. पण पैशाच्या अभावी हे काम राहून गेले आहे. कोणत्या जैन संस्थेला पुष्कळ जमिन देण्यांला हल्ळीचे विडुलदास तयार आहेत. खर्चाला घारून काढणारा कोणी धर्मात्मा निघेल तो दिवस भाग्याचा होय. कारण यांत संस्थेचाही फायदा होऊन पंढरपूरच्या विठोबाचा सत्य इतिहास बाहेर पडणारा आहे.

देवळांतील जैन धर्माच्या खुणा.

मूळ विठोची मूर्ति नग्नच आहे आणि विठोबाचे मिहासनही जैन धर्माच्या पद्धतिचेंच आहे. देऊळ तर हुबेहुब जिन मंदिराच्या आकाराचेच असून मध्ये ज्याला जैन लोक 'गर्म गुडी' असे क्षणतात ती सुद्धां मध्य भागात आहे. त्याच प्रमाणे पटवपूरास जी एक उंच टेकडी आहे त्या टेकड्याचे नांवही हल्ळी विडुलदास टेकडी असेच आहे. पंढरपूरास एक लक्ष्मीचे देऊळ आहे. ते पूर्वी जैनाच्या श्री पद्मावतीचे देऊळ होते. पण आतां त्या ठिकाणी लक्ष्मीचे देऊळ झाले आहे तरी मूळ मूर्ति अजूनी पद्मावतीचीच आहे कारण ह्या

मूर्तीवर नाग आहे. लक्ष्मीच्या डोकीवर नाग असल्याचे कांठेही कोणाच्या पहाण्यांत नाही. अर्थात् ही पद्मावती ह्याणजे श्री पार्श्वनाथ तीर्थकराची शासन देवता असून, ती जैनांचीच आहे.

पद्मावतीची खरी माहिती.

आम्ही स्वतः या देवीच्या देवलांत गेलो होतो. नवरात्राचे दिवस असल्यांमुळे पुष्कळ खीसमाज जात येत होता, त्यापैकी एका पोक्त आणि बृहद्र ब्राह्मण बाईला मी या देवी संबंधाने काही प्रभ विचारिले. त्यांमध्ये विचार करण्यां सारखा बराच मजकूर त्या बाईच्या तोंडून मला ऐकावयास मिळाला. तो असाः- ‘ ही पद्मावती (लक्ष्मी) पूर्वी फार उग्र आणि आक्राळ विक्राळ स्वरूपाची होती. ती उंच आणि उभी होती, तिला पाहून लहान मुळे मिंवू लागली. आणि कियेक गरोदर बायकांचे गर्भपत झाले ह्याणून तिला छाती पर्यंत मुजविण्यात आले आहे. या प्रमाणे त्या बाई कळून हकीकत समज-ल्यावर आम्ही बारकाईने निरिक्षण केले. त्यांत खरा प्रकार वेगलाच दिसून आला. तज्ज्यांतील पद्मावतीची मूर्ती उग्र आणि आक्राळ विक्राळ तर नाहीच. पण उलट फारच शांत स्वरूपाची आहे ही मूर्ती एकदम पहाणाराला ती जैनाच्या पार्श्वनाथ तीर्थकराची आहे, असे बाटते. आणि खरा प्रकारही तोच असावा. ज्यावेळी हे देऊल हिंदूच्या मालकीचे झाले असेहा त्या वेळी पार्श्वनाथाच्या मूर्तीचे नम दर्शन घडून नये म्हणून तिच्या रूपांत फरक केला असावा. आणि पार्श्वनाथाची

लहभी केली असावी. मूळ पश्चावतीची विश्रूप आणि भय दायक मूर्ति जर असती तर तिचे तोंड झांकले असते, खालचा कमरेचा माग झांक प्याचे कारण काय ? विक्रालिपणा तोंडातच असतो, इतर अवयवांत नसतो, ही सांगी गोष्ट जरी ध्यानांत वेतली तरी मूळ मूर्तिचा नग्नपणा झांकण्यां साठीच पश्चावती पुढे हळीं जो दगडाचा चौथरा घातला आहे. तो काय हेतूने घातला असावा, हे कोणीही ओळखेल. कोणाला खात्रीच करून घेण्याची असेल तर त्यांनी पश्चावतीच्या पुढचा दगडाचा ढीग काढून पहावा, ह्याणजे आंतील कारस्थान काय आहे. हेही दृष्टिस पडेल. ह्या पश्चावतीला शेंद्रू फासण्यात आले आहे. त्यामुळे मूर्तिचे नाक, कान वैरे बोजेड झाले आहेत. शेंद्रू लावण्याची युक्तिही ह्याच कारस्थानाला बरकटी देत आहे. हिंदूच्या स्त्री देवतांना कोठेच शेंद्रू लावण्याची पद्धत नाही. मग ह्याच देवीला कां लावतात ? असे आहे तरी मूर्तिच्या मोहकतेत कांहीच कमीपणा दिसून येत नाही. शिवाय या देवीला अलंकार नाहीत. लुगडे चोळी अंगचे किंवा कापडाचेही नाहीं कारण मूळ पुरुष मूर्ती असल्यामुळे तशी जागेचीच सोय मूर्तित नाहीं. हे साहजीकच आहे. हिंदूच्या कोणत्याच देवीच्या शिरो भागी नाग फणी नाहीं. पण ह्या पश्चावतीवर मात्र नाग फणी आहे. हिंदूची देवी आयुधासह असते. ही देवी नग्र असून सदोदीत उघडीच दिसते. ह्या देवीला कुंकूही लावीत नाहीत. ही वैवेच्य दशा नव्हे तर काय ?

ह्या देवीला विष्णुमत्तही विठोवाची आहे असे समजतात. आणि अशा आठी दिशेला आठ ब्रायका वेगवेगळ्या नांवांच्या आहेत.

वर्षांतून एक वेळ नवरात्रांत विठोबा देवळांतील न्हाई, रुक्मिणी. सल्यमामा यांची नजर चुकवून गांठी घेत असतो [पालखीतून स्वारी घेते] त्राकीं वर्षभर ह्या देवतांना विधोगांतच दिवस कंठावे लागतात. या बाबतींत रुखमाई मात्र खरं भाग्यवान आहे. कारण जशी ही रुखमाई मंदिरात विठोबा जवळ असते. तरीच विडुल भक्तांच्या मुखांत ह्याणजे भजनांच्या वेळी देखील भजनी मंडळी 'विडुल रुखमाई विठोबा रुखमाई' अशाच जय घोषाने भजन करीत असतात. ह्याणजे रुखमाईला कधीच वियोग सहन करण्याचा प्रसंग पडत नाही ह्याचें नांव भाग्य ! असो यावरांल मजकुरां वरून पद्मावतीन्या तळ्यांतील मुख्य देवळांत श्री पार्श्वनाथ तीर्थकराचीच मूर्ति असावी. आणि जवळ पास जी पडकी सडकी हल्दी मंदिर आहेत त्यां मध्ये पद्मावतीची स्थापना झालेली असावी. आणि असाच प्रकार प्रत्येक जैन क्षेत्राच्या ठिकाणी दृष्टिल पडतो तोंच प्रकार येथेही दृष्टीस पडतो.

कोळी आणि महादेव.

पंढरपूरचा विठोबा कांहीं वर्षांमागें या कोळ्यांकडे पूर्ण मालकीने होता. पुजारीषण ह्यांच्या कडेच होतें. पण मध्यंतरच्या ह्याणजे पेशवाईकालांत कोळ्याचें हक्क नष्ट होऊन पेशव्यांच्या आधींही कांहीं हक्क नष्ट झालें होतें.) विठोबाचे देऊळ कायमचे ह्या बडव्याच्या ताव्यांत जरी आले तरी अजुनीं तंटे कोळीं, ब्रह्मे यामध्ये आहेतच. या मध्यल्या काव्यांत (पेशवाई काला नंतरही) ऐन उसनाचीं मंदिरे त्राक-

णांकडे हाणजे बडवे, उत्ताद, मेवकरी, यांच्याकडे राहून पंढरपुरची शेंकडों विन वारशी महादेवाचीं देवळे समजून काढावी हाणून ह्या कोळ्याकडे दिलीं आहेत. या महादेवापुढे पै. पैसा, काय पडेल त्यांवरच हे कोळीं खुष असतात. जैन क्षेत्र हाटलें कीं, तेथे शेंकडो मंदिरे असावयाचीच. असाच प्रकार पंढरपुरासही आहे. ज्याप्रमाणे या देशांतील कोटीच्या वरच्या संखेनेही मोजतां येणे अशक्य अशा मंदिरांतून जशी महादेवाची स्थापना झालेली दिसते. तोच प्रकार पंढरपुरास असल्यास त्यांत नवल काय !

पंढरपुरांत विठेबाब्या देवळां लेसिज आणली लहान मोठी वरीच मंदिरे असून त्या प्रत्येकांमध्ये महादेवाची स्थापना केलेली आढळून येते, एका देवळांत तर हल्लों सरकारी पेत्रीस ठाणेच आहे, यावरून अशी ही विनदेवांचीं मंदिरे बरेच दिवम मोकळीं पडलेली असावीत असा अनुमान केल्यास एकेकाळीं हे पंढरपूरक्षेत्र जैनांचे किति मोठे असेल ह्याची कल्पनाच करवत नाहीं. आतां हीं मंदिरेहीं जैनांचीच असावीत, हे कशावरून अशी शंका जर कोणी घेतलीं, तर त्याचें समाधान असें कीं, ही एकाच नमुन्याचीं शेंकडों मंदिरें एकांच गावांत कां बाधिलीं असावीत, आणि पूर्वी वस्ती तर पंढरपूरची फारच थोडी होती. असें इतिहासांवरून समजते. अर्थात् हीं महादेवाची गर्दी जैनांच्या इतर देवळांतून जशीं [काबिज केलेल्या] दृष्टिस पडते, असाच प्रकार पंढरपूरासही दृष्टिस पडतो.

यावरून असे एकच अनुमान करण्यास जागा सांपडते. ती ह्याणजे राम, कृष्ण, हनुमान, नृसिंह अशा देवतांची स्थापना कोण-त्याच जैनांच्या हरण केलेल्या मंदिरांतून दृष्टि न पडण्याचे कारण असे असावे की, दहाव्या शतकांच्या अगोदर ह्या वर्गाल देवांची उपासना हिंदूमध्ये फार करून नसली पाहिजे.

जर असती तर जैनांच्या मंदिरांतून आज रामच राम, स्थापन केलेले दिसले असते. शिवाय या ठिकाणी ही गोष्ट नमूद करणे जखर आहे. 'शंकराचार्यांच्या' हांतूनच जैनधर्म शास्त्राचा, आणि मंदिरांचा नाश झाला आहे. तेब्हां ताव्यांत आलेल्या जैनांच्या देवलांतून शंकराचार्यांची इष्ट देवता जो 'शंकर' लाचीच स्थापना करणे हे त्यांच्या दृष्टीने योग्य होते. ह्याणून त्यांनी महादेवाचीच स्थापना केली असावी. दुसरे असे की, राम, कृष्ण, हनुमान, हे क्षत्रियांचे देव असल्यामुळे निदान त्याकाळी हा मत्सरभाव ब्राह्मण समाजामध्ये जागृत असावा. याला दुसरा एक विश्वास ठेवण्या योग्य पुरावा ह्याणजे आज हिंदूचीं राम कृष्णादिकांचीं जीं मंदिरे दिसून येतात. ती नवीन पद्धतीची असून ती अगदीं अलीकडची आहेत. य्याला हेमाडपंथी, मंदिर ह्याणतात. ती सर्व प्राचीन काळची आहेत. पण अशा प्राचीन मंदिरांत एकही रामाची मूर्ति नाहीं.

आतां कोठे कोठे या प्राचीन हेमाडपंथी मंदिरांतून देवीच्या मूर्ति स्थापन झालेल्या आहेत. उदाहरणार्थ कोळ्हापूरचे महालक्ष्मीचे देऊळ पण या मंदिराचा इतिहास असाच आहे की, त्याकाळीं जैनां-

च्या पद्ग्रावतीचेंच देऊल होते. आणि याला पुरावाही पुष्कळ असून तो इतिहास प्रसिद्ध आहे.

राम, कृष्णाच्या मंदिरांतून पुजारी ब्राह्मण असतात. पण महादेवाचे पुजारी मात्र गुरुव, कोळी, डवरी, असे ब्राह्मणेतर कां असावेत. (ब्राह्मण नाहींत असे नव्हें) ह्याचें कारण हेच असावें की, कोट्यावधि जेनांच्या मंदिरांतून सामाच्या मूर्ती घटवून बसवावे ह्यटले तर साला किति खर्च आला असतां, याचा हिशोब लागणे कठीण ह्यणून घे दगड, कर गुंडगोळा की, स्थापना कर देवळांत, असाच प्रकार ह्या अल्प काळांत झाला असावा, शिवाय या नूतन देवाचे ह्यणपे महादेव, किंवा दत्त,यांचे उपासकही दारू,अरू,गांज्या,भांग.असे व्यसनीं असू,शक्तात. ते या देवानां गाजाची पहिली चिर्लीम ज्ञानवृष्टीं ह्यणून देतात. आणि भक्तीने त्या व्यसनांत गुंग होतात, दत्तभक्त अवघूत पंथांत हा प्रकार दृष्टीस पडतो. व्यसनीं लोक या व्यसनाच्या नादानें असल्या गांजाकस गुरुवे चेले बनतात. ह्याचें कारणीं हेच असावें की, नीती असो किंवा अनीती असो समाज हिंदूवर्माला चिकटून रहाण्याचा हा एक व्याभिचारी मार्ग होय. असो या साज्या गोष्टीचा विचार केल्यास ह्या महादेवाचे बंद कसे उठले होते आणि पंटपुरास महादेवाची गदीं कां असावीं, हे सहज कळण्यां सारखे आहे.

[विठोबाचे खूळ आणि तंत्र्याचे मूळ.]

या महाराष्ट्रां मध्ये जितकीं क्षणून क्षेत्रे आहेत. त्या सर्वात हें पंढरपूरचे क्षेत्र पवित्र आणि महल्याचे समजले जाते. पण मजा अशी कों, या क्षेत्रा संवंधाने जितकीं भांडणे तंटे आणि वाद झाले आहेत. नव्हे हळीं चाढे आहेत तितकीं भांडणे या देशांतील सर्व क्षेत्रा संवंधाची झाली नसतील. हजारों वर्षी पासून आज तार्गाईत प्रत्येक राजाच्या कारकीर्दीत तंटा सुखं आहेच. तो पहा.

१ पहिला तंटा, जैन आणि ब्राह्मण या मधील ११८४ साळीं झाला हें साल क्षणजे जैनाच्या हांतून देऊल गेल्याचे आहे. वृत्ति गेल्याचे नव्हे.

२ दुसरा तंटा, म्हणजे पुळुजचे कुलकर्णी आणि हळीचे बडवे यांचा झाला. यांत बडव्याचा जय झाला असावा. याच वेळी जैनांची वृत्ति गेली असावी. पण हक्कदारी कायम असावा,

३ तिसरा तंटा, या हक्का संवंधाने बडवे आणि जैन यांचा विजापूरच्या बादशाहाच्या दरबारी झाला होता. यांत बडव्यांना जय मिळाला असून जैनांचे काहीं हक्क राहिले असावेत. आणि हे व्याख्याते जोशी यांनीही कबूल केले आहे.

४ चवथा तंटा, सोनारा मार्फत उत्पाद आणि बडवे यांचा सातारच्या दरबारी झाला होता. या वेळी सोनाराचा सर्व हक्क नष्ट

होऊन उलट यांनांचे त्रास झाल्याचे समजते. कारण हे असावें कीं, ही वेळ पूर्ण त्रासणशाहीची असत्या मुळे दरबारचा कल बडव्याच्या बाजूला असला पाहिजे.

५ पांचवा तंटा, कोळी समाज आणि बडवे यांच्या मध्ये झाला होता. या भांडणांत भयंकर मारामारी होऊन खून होण्याची वेळ आली होती. असे हणतात. [हा पूर्ण पेशवाई काळ.]

६. सहाया तंटा, हा लहानसा पण मोठ्या फायदाचा हणजे सोन्याच्या पलंगा संबंधाच्या कामांतील होय, हा पलंग कोणत्या तरी राजानें विठोबाला निजण्यां साठी दिला होता. पण त्या बदल बडव्या बडव्यातच मोठे रणकंदन माजले होते. हा प्रकार पाहून तो पलंग परत नेल्याचे समजते हे राजे (बहुतेक दानशूर श्री. अहिल्या वाई होळकरीण याच असाव्यात.)

७ सातवा तंटा, पुन्हां एक वेळ कोळी आणि बडवे यांच्या मध्ये झाला होता. या वेळी कोळ्याची सर्वी झाली हणतात.

८ आठवा तंटा, नदी वरच्या पुंडिकाच्या देववा बदलचा कोळी, उथाद, सेवेकरी, बडवे अशा सर्वी मध्ये झाला होता,

९. नववा तंटा, नामदेव शिंपी आणि बडवे यांच्या मधील नान देवाच्या पायरी बदलचा होय.

१० दहावा तंटा, वालचंद रामचंद कोठारी बाबीकर आणि बडवे यांच्या मध्ये झाला. याचे मूळ असें, वालचंद शेट यांनी अस्पृश्य समाज घेऊन देवळांत दर्शनास मेल्या वेळेचा यावेळी अस्पृश्यांना विठोबाचे दर्शन घडले नाही.

११ अकरावा तंटा हल्ही चालू आहे. नामदार बोले यांनी हा प्रश्न कौन्सिलमध्ये माडला आहे. परंतु ह्याचा निकाल हटसन सादेव यांनी कोळ्याविसळ्ड दिल्याचे प्रसिद्ध झाले आहे. (ता. १ । ३ । २८ झान प्रकाश पुणे)

आता या पुढील काळांतील राहिलेला पण होणारा तंटा हणजे चोखा मंळ्यचे भक्त ढॉ. आंवेडकर यांचा होय. किंवा सगन कसायाच्या वंशजांनी जर हूल उटविली कीं, मागे आमचा सगनभाई हा विठोचा प्रिय भक्त होता. त्यामुळे तो विठोबाच्या देवळांत जाऊनच भक्ती करीत असला पाहिजे. असो पुढे काय होईल ते एक विठोबा जाणे !

तात्पर्य असें की, प्राचीन काळांपासून ह्या देवळांसंबंधाने तंटेच सुरु आहेत शाळिवाहन, जयपाल, मोगळशाई, विजापूर दरबार, पंशवाई, सातारशाई इत्यादि सर्व अमदनींतून या देवाचे तंटे चालू होते. ते ब्रिटिश सर्ततही त्याचा निकाल लागला नाही. असें हेवे विठोबाचे दैवत पुढलिकाने कोणत्या नक्षत्रावर स्थापन केले आहे. ह्याचा शोध कोणी तरी लावावा. असो या सर्व गोष्टीचा विचार

केल्यास जेनांच्या देवाची क्रांति होत होत कोठ पर्यंत या धूर्तीनी पळा गांठिला. या बदल त्यांच्या मतलबाची आणि कार्याची तारीफ करावी तेवढी अपुरीच वाटते, मूळात विठ्ठल हें दैवतच जर या भांडणांत किंवा भांडणामाठी जन्माला अले आहे तर त्याचें फळ हे असेच पिण्डिणार असून यांने असेच भांडत राहिले पाहिजे, तें कसें पहा. लादोरच्या हिंदू धर्म परिषदमध्ये पेडसे शास्त्री हणितात कीं, मुसलमानाच्या लाखुदाला हिंदू लोक भर्जू लागले हणून महाराष्ट्रातील साधूनी भक्ती मर्गाचा प्रसार करून विठ्ठल हें दैवत पुढे आणिले आणि तीस दर्षी मार्गे असाच प्रसंग जाणून लो. इळकांनी गणेश उत्सव दुरुं केला. यावरून कोणत्याही धर्माशी टक्कर देण्यालाच विठोबाचें शस्त्र तयार केले आहे. असें होत नाही काय? कोणत्याही क्षेत्राचें किंवा देवावद्वचे प्राचीन कालां पासूनची भांडणे होत नाहीन. मग या विठोबाच्या संबंधानेच असी वरचेवर भांडणे कां झालीं आहेत. याचा शोध लावून हें विठ्ठल भांडणाचें खूळ केणी घालत्रील काय?

क्षेत्र वृद्धिचीं कारणे.

एकंदरीत विचार केल्यास ११८४ या सालींपासून जरी विठोबाचा काल समजला. तरी या देवाचा काल हणजे तुकाराम, शानदेव, इत्यादिकांचा जो काल तो विठोबाचा उदयकाल होय. या सर्वोपेक्षां तुकारामाच्या कालां नंतरच विठोबाचें प्रस्थ फार वाढलेले दिसते. तुकाराम हा या विठोबाच्या उदय कालाचा पाया आहे. यापुढे पेशवाई काल ही इमारत आणि हल्ळीचा अंधश्रेष्ठचा काल हें शिखर

हाटल्यास वाचें होणार नाही. गो ब्राह्मण प्रति पाठक, वेदवर्मरक्कक, शिवा-
वतार अशा पदब्यांनीं भूषित झालेला जो दृवपती शिवराया तो या पंढर-
सपूरास आल्याचे विवा त्यांनी इनाम दिल्याचे कोठेच आढळून येत नाहीं.
अर्थात् या वेळी या क्षेत्राचे स्तोम मुळीच वाढले नव्हते, अशी शंका
घेणारास बरीच जागा रहाते. या पुढे मात्र साध्वी पुण्यशाळी अहिं-
ल्यावाई होळकरीण यांच्या 'दान धर्माच्या' लाठरीत ज्याचे तिर्काट
निवून ज्याचे नशीब उदयाला आले, त्या लाठरीत या पंढरपूर क्षेत्राचे
तिकिट निवून हें क्षेत्र पुढे आले असल्यास त्यांत आश्रव्य मुळीच
नाहीं. आणि याला अधारहा आहे. कारण पंढरपूरास जो प्रथत घाट
वांशला मेला. तो या संस्थानिक वाईचाच होय. काळी पाचून समेश्वरा
पर्यंतच्या बहुतेक क्षेत्रांचा जीर्णोद्धार या दानशूर वाईनीच जेंवे केला
आहे. तेंव्यें हें मध्य वस्तीच्या महारष्ट्रातील पंढरपूर क्षेत्र कसे चुकेल?
शेवटचे वाजीराव आणि साध्वी अहिंल्यावाई होळकरीण यांनीच ब्राह्मण
भोजने घाटण्याचा रिवाज पंढरपूरास घातला आणि महाराष्ट्रात
'पंढरी पिकली' ही म्हणही याच बळे पासून पडली असावी. विन
कष्टाने खायाशा मिळाले की, तुझी पंढरी पिकली असे हाणतात. मूळारंभी
पंढरपूर वाढण्यास जा काऱ्ये आहेत. त्यांमध्ये या साध्वी वाईचे येणेजाणे
मुख्य कारण समजले पाहिजे. या बळ्या वाईचे येणे जाणे सहस्र
भोजने वरचेवर घालणे, इतकेच काय पण आज विठावाचे जे बळू-
मोळ किंमतीचे हिन्या मोत्याचे दागिने आहेत. ते पा वाईनीच दिले
आहेत, असे समजते. पंढरपूर क्षेत्र वाढण्याचे दुसरे काळ हाटले
हाणजे शेवटचे पेशवे वाजीराव साहेब होत. वाजीरावाच्या आधीचे

कोणतेच पेशेव या पंढरपूरास दर्शनालाही आले होते, किंवा नाही. याची शंकाच आहे. सुद मध्यभक्त राष्ट्रेवा ठाडा पेशवे यांनी सर्व क्षेत्रे खुडाळून शेवटी कोपरगांव [नगर] येथेच धार्मिक कामाला जागा पसंत केली. आणि तेथे भव्य इमारती बांधविल्या आणि हजारो रुपयाच्या टेणम्या दिल्या, इनामे करून दिल्यी, ती अजूनी ब्रिटिश सरकार चालवित आहे. त्या ठाडांना पंढरपूर लोंब होते काय ? पण या वेळे पर्यंत पंढरपूर हे ब्राह्मणांचे क्षेत्र नव्हे, ही जी समजूत लोकांची होती. ती पल्पुटे बाजीरावाच्या कारकीर्दी पर्यंत तशीच होती. सुद बाजीरावांनी असेच समजत होते, हे मार्गे सांगितलेच आहे. पण बडव्यांनी ज्या वेळी ह्या भोजन वहादूर बडव्यांद्यांना या क्षेत्राकडे खेचून आणिले, त्या वेळे पासूनच येथे ब्राह्मण भोजने, सहस्र भोजने सुरु होऊन बडव्यांची जी पोळी पिकली, तीच पद्धत आज तांगाईत चालू आहे.

शेवटच्या बाजीरावाला ब्राह्मण भोजनाचा नाद आणि त्यात अशा या क्षेत्राची पडलेली गांठ, मग काय सारा राज्य कारभार कांदी दिवस या पंढरपूरासच चालू होता. कांदी काळ हे क्षेत्र राज्यकारभाराचे केंद्र बनले होते. अर्थात् शिंदे, होळकर, पटवर्धन, इत्यादि सरटाराचा मुक्काम येथे पडू लागणे हे ओघानेच घडू लागले, याच वेळी बहुतेक महाराष्ट्रीय संस्थानिकांचे वाढे हुडे बांधले गेले. आणि अशानेच या बडव्याची पंढरी पिकली. एखादा क्षेत्राला किंवा साधूला एकादा बडा सत्ताधारी लाभला की, जसा तो साधु किंवा क्षेत्र वर येते, तसेच या पंढरपूरचे पेशवार्दी पासून झाले आहे. पेशवे आणि ही

संत मंडळी जर ह्या पंढरपूरल्या भेटली नसती तर आज हें क्षेत्र आहे की नाहीं याचा पत्ताही कोणास नसतां असे आम्ही छाती ठोक पणानें सांगतो, असा हा भरभक्कम पाया ह्या संत मंडळीनी घालून त्या वर पेशव्याच्या अमलांत जी इमारत तयार झाली आहे त्यावरचे हे वारकरी पंथाचे पताकाचे निशाण स्वर्गापर्यंत जरा उंच चटविले तरी तें मुळींच डगमगणार नाहीं. यापुढेही इजारों वर्षे अठरा पगड जातीनी विठ्ठलच्या पायावर नाक क्षणून घासलेच पाहिजे, अशीच ही संताची कामगिरी अद्वितीय झाली आहे. या सताच्या कथा, विठोबाचे चमत्कार, भक्तां साठीं देव मुकेला, अशा गोष्टीनीं हें भक्ति-युक्त क्षेत्र बनून जें पुढे आले तें कायमचे आले आणि सर्वांना खुल्या दिलानें ह्या देवलांत जातां येते म्हणून वे असेच कायमचे टिकून राहील यांत शंकाही नाहीं. नाहीं पेक्षां वैदिकांच्या इतर कोणत्याही देवाळा ब्राह्मणेतरांचा वारा देखील लागू न देण्याची ब्राह्मणांची जेथे न्यवस्था आहे तेथे ह्या पवित्र क्षेत्राचे द्वार चारी दिशेने खुले कांठेविळे असावे ! जेथे ब्राह्मणांच्या दारी असलेल्या निपळ वडाच्या पारांवरही ब्राह्मणेतर गेलेला किंवा स्पर्श केलेला ब्राह्मणांना खपत नाही तेथे विठोबाच्या पायावर सर्वांना ठोके ठेवण्याची मोकळ्यांक कां असावी ! अर्थात् मूर्धांत जर हा देव खास ब्राह्मणांचा असतां तर ह्या भटजोनी हायकोर्टी पर्यंत जाऊन पंढरपूरच्या वशीलाही ब्राह्मण तरांनों स्पर्श करू नये असें कायद्यानें, ठरवून आणिले असेत. पण मूर्धांत (जनांचे) प्राचीन काळचे हें क्षेत्र आणि देव असल्या मुळे ह्या देवलांत सेना न्हावी शिरला काय आणि सगन कसाई शिरला.

काय द्या परक्यांना त्याची काळजी ठेवण्याची भावना करी असावी ? आरंभा पासून याच भावनेने हें देऊळ जे अठरा पगड जातीला खुले झालें तें अद्याप झाले आहे आणि हाणूनच हें टिकले आहे होहो तितकेच खरै आहे.

सहवासानें आणि अंगवलणी पडल्यानें विसर पढून नित्रा सारखा भासू लागून शत्रुत्व करी होते, आणि आपलेपणा उत्पन्न होतो, तसें प्रथम प्रथम या जैनांच्या देवाचा तिरस्कार या हिंदूनी कोळा अंसल पण पुढे विसर पडत पडत आज तर इतका आपलेपणा उत्पन्न झाला आहे की, परवां म. गांधीजीनाही दर्शनाची मानाई झाल्याचे समजते, कारण गांधीजी हे सृष्टीस्पृश्य भाव पाळीत नाहीत. असो या पुढे जर हे वेडेचार सुरु होतील तर लवकरच ह्या क्षेत्राची शंभर वर्षे भरली असें समजावै.

इतिहासकारास सूचना.

महाराष्ट्रांतील इतिहासकारास आम्ही अशी सूचना करतो की, तुम्ही एकवेळ पंढरपूरास जाऊन विड्लदास घराण्यांतील कागदपत्र पाहून प्रसिद्ध करावेत, याचप्रमाणे पंढरपूरच्या जवळ एक खेडे आहे. तेथे धनगर लोक राहतात. त्या गांवी एकच जैन मंदिर अहे आणि तेथै एक शिलालेख आहे. त्यांत विठाबाब्या संदर्भानें सर्व माहिती आहे व हे देऊळ जैनांचे आहे असेही त्यांत लिहिले आहे. या इतिहासकाराची

कीव येते ती अशी कीं, ज्ञानकोशाचे उत्पादक लों केतकरांनी तीन लाख रुपये म्हणून कोश तयार केला आहे. पण तो इतका नालावक शाळा आहे कीं, मुसलमान, प्रभु वैगेर लोकांनी सरकारकडे अर्ज करून आपल्या धर्माचा इतिहास पुन्हा लिहिण्याची पाळी आगिली आहे. हजारो ठिकाणी (डॉ. केतकरांचा) नियेथ होत आहे, असो. हे सर्व इतिहासकार एकाच माळेचे मणी होत. कारण आज विठो-आच्या देवळाबदल इतका सरकार दरबारांतून भरभक्कम पुरावा जिवंत असतांना विष्णुदास यांचे नांव सरकारी दफ्तरी असतांना. आणि विहिवाटदार म्हणून नेमणुका त्यांच्या नांवे चालू असतांना, एकवेळ नव्हे हजारो वेळा मुर्दाडपणानें पुनः पुनः विठोवाचे देऊळ किंवा देव ह्यांत जैनांचे कांडी नाडी अमे तोडानें उच्चारावें यापेक्षां पक्का कोळगेपणा तो दुसरा कोणता ! इतके लिहिण्याचे कारण असे कीं, ‘खाई त्याला खवखवे’ या म्हणीप्रमाणे वरचेवर या पंढरपूरच्या क्षेत्राबदल वाद उत्पन्न होतात. समेतून आणि वर्तमानयत्रांतून मधून मधून चर्चा होत अमते याचे करण होंच कीं, हे जैनांचे देऊळ पचनी पडून पुन्हां कोणी जैनांचे होते असेही म्हणू नये. आणि हे सिद्ध करते वेळी या लेखकांची जी त्रैवा उडते त्याची कीव इतका येते कीं, पुन्हां यांचा प्रतिकारही करू नये असे मनांत आल्यावांचून रहात नहीं. पण दया करावयाची कोणावर ? हाही विचार पुढे उभा राहतो. असो कोणत्याती उपाशाने या क्षेत्राबदलचे खरे पुरावे आणि खरा इतिहास जगापुढे माझून हें भांडण कायमचे मिटावे म्हणू-नच हा त्रास सोसून आमच्या विष्णु भक्तांची समजूत होण्यासाठी

हा लेख (पुस्तक) लिहिण्याची तसदी घेतली आहे. तरी हैं पुस्तक वांचण्याची ज्यानी तसदी घेतली असेल त्यांच्याजवळ तसदीची क्षमा मागून शंका समाधानाची मागंप्रतिक्षा करीत वसलेल्या या लेखकाची इच्छा जो कोणी पूर्ण करील त्याचा हा लेखक पूर्ण आभारी आहे.

आभारोच्चार.

जोशांनी हलवून मेढ घट्ट केली.

व्याख्याते जोशी आपल्या भाषणात मोठ्या अभिमानाने सांगतात कीं, ‘ मी मोळ्या प्रयासाने ह्या पढंरपूर क्षेत्राबदल शोध लावून लोकापुढे हैं विचार मांडून लोकांचा या देवव्याबदलचा भ्रम म्हणजे हैं देऊळ जैनांचे आहे असे लोक समजतात हा भ्रम नाहीसा करण्या साठी फारच खटपट करून हा भ्रम दूर केला आहे करितां हा लेख लोकांनी विचारांत घ्यावा. ’

वाचकहो वरील प्रकारचे उद्धार जोशांनी समेत काढून लोकांवर उपकार केल्याचे दाखवून हिंदूसमाजाची एक महत्वाची कामगिरी आपण केली आहे असे मनांत मांडे खात असल्याचे त्यांच्या भाषणावरून दिसते, परंतु मी लषणतो, जोशांनी ही बळैच हालवून मेढ घट्ट केली असून उलट विठेवाचे महत्व कमी केले आहे, कारण जोशांनी जर हें जुनेथ थडमें उकरून वाद उत्पन्न केला नक्षतां तर माझ्या-

सारख्या रिकाम टेकड्याला नाही तो पुरावा गोळा करून विठोवाचे देऊल आणि पंटरपूरक्षेत्र हें जैनांचे कर्मे आहे हे सिद्ध करण्याचा प्रसंगच मला आला नसतां या दृष्टीने मी जोशांचे उपकारच मानतो. पुण्यासारख्या शहरांत, विद्वानांच्या समूहांत घटकाभर जोशांच्या शोधक बुद्धिंची किल्येकांनी तारीफही केली असेहा. टाळ्यांचा गजरही कडकडला असेल त्या जयघोषांत आकाश पाताळ एक झाले असेल तो प्रसंग पाहून जोशाना आनंदही झाला असेल पण जोशी महाशय 'दूध देखे पण बडगा नहीं देखे' या म्हणीचा तुम्हाला निसर खास पडला. सेमत ढोळे झांकून दूध पिताना गोड वाटले असेल पण तुमच्या करणीनेच हे पुस्तक प्रसिद्ध झाले असून विठोवाचा खरा इतिहास बाहेर पडला याला भागिदार कोण? जोशी महाशय किंवा कोणीही विठ्ठलभक्त याना आम्ही असें आव्हान करतो की, ह्या पुस्तकाचे खंडण करून विठोवा हा वैदिकांचा आहे असें सिद्ध करून दाखवावें. हे काम जोपर्यंत कोणी करणार नाहीं तों पर्यंत विठोवा व पंटरपूरक्षेत्र जरी वहिवाट या नात्यानें वैदिकांच्या तात्प्रयांत गेले तरी ते देत्र या पुस्तकाच्या आधारे जैनांचेच आहे हे माझे पुस्तक जे वाचतील तें असेच समजतील. कांहीं असौ. माझ्या हांतून ह्या पुस्तक रूपानें जी अल्प कामगिरी जैन समाजाची झाली आहे. त्याचें सर्व श्रेय मी जोशी यानांच देतो आणि त्यावदल शतशः त्यांचे आभार मानून हा ग्रंथ पुरा करतो.

सदर पुस्तकांत विटोबाचे दैवत संत मंडळीनी कोसे पुढे आणिले आणि विठोबानेही या मंडळीना कसा आश्रय दिला याचे विवेचन मी कोले आहे पण या सर्व पुस्तकांतील प्रत्येक मथळ्यांखाळच्या मजकुराला पुढी देणारा एकच लेख हणजे वि. वि १९२७ अ. २ मुंबई यांत “वैष्णवपथ” हा केख होय.

नवीन वैष्णवपथ.

ग्राचीन काळापासून हिंदुस्तनांत वेदांतधर्माचा पगडा सर्वत्र बसलेला होता. परंतु चित्तविरोधनस्त्री निर्गुण धर्म समजण्यास कठीण असल्यामुळे इ. स. पूर्व ५०० च्या सुमारास भागवत धर्माचा उदय झाठा. यांत उपासना किंवा भक्ति हिला अप्रेसरत्व दिले गेले असून, तो धर्म खाशूदादि सर्वाना खुला होता. त्याचे पहिले नामाभिनान एकांतिक धर्म असून त्याचा प्रसार सात्वत नांवाच्या क्षत्रियांत झालेला होता. त्याच्याच जोडीला त्या काळीं प्रचलित असलेला नारायणधर्म मिळून भगवदीतेच्या धर्ममताच्या आभारानेही संकलित धर्ममार्ग वैष्णवपथ बनला. पुढे यांत गोपालकृष्णाच्या बालक्रीडेची मर पडून तो सर्वत्र फैलावला. अशी वस्तुस्थिती असतां बुद्ध आणि जिन यांच्या धर्ममतांचा विजय प्रसार सुरुच होता. मूळच्या भगवतधर्मात पूजाविरहित उपासना जरी उद्दिष्ट होती, तरी बौद्धधर्माच्या संस-

गांवे सगुगृजा रुढ होऊ लागची होती, व त्याच्याच जोर्डाळा अनेक देवतांची कल्पना फैशनू लागची होती. अशी परिस्थिति असां हिंदुधर्माचा उद्धार करण्यास श्री शंकराचार्याचा अवतार झाला. त्यांनी आपल्या अगाध ज्ञानाने देवतावाहृत्य व बौद्ध जैनांचा निराश्रयवाद या दोन्ही तत्वांचा पाढाव करून वेदांतांताळ एकेश्वरी मत प्रस्थापित केले, व नवीन मायावाद निर्माण करून दृष्ट्य जगाचे कोडे सोडविष्णुचा प्रयत्न केला. परंतु त्यांचा हा प्रयत्न भक्तित्व शी विरोधी असल्यामुळे श्रीरामानुजाचार्यांनी त्यांच्या विरुद्ध भाष्ये लिहून भक्तिरंभी वैष्णव धर्मांचे पुनरुज्जीवन केले. याचाच प्रतिष्ठनी निवाकारींनी प्रस्थापित केलेल्या राधाकृष्णाच्या उपासनेते उमटला. व ही एकेश्वी पंथाविरुद्ध चाढू असेली मोहीम मायावाचार्य व आनंदतीर्थ यांनी जोराने चालवून श्रीविष्णु हाच जगांतील एक देव या तत्वाचा पुरस्कार केला होता. असाच प्रयत्न रामानंद अणि कबीर यांनी चालविला होता. श्रीवल्लभाचार्य यांनी बालकृष्णाच्या पूजेची तरफदार गुजराथेकडे चालविली होती. चैतन्यांनी याच राधाकृष्णभक्तिचा पुरस्कार आपल्या गीतगोविंदात पराकाषेचा करून ठेविलेला आहे. परंतु श्री वल्लभाचार्यांनी या उमासनापंथांत इनक्या सुलक्षण गोष्टींचा समावेश केला की, त्यांचा तो मार्ग हास्यास्तद व त्याज्य ठरला. याच वेळी महाराष्ट्रांत श्री ज्ञानदेवतुकारामांनी नवीनच वैष्णवपंथ स्थापिला. यांने दैवत पंदरीचा विठोला होण. श्रीविल्लु हे कृष्णावतार, व कृष्ण हे विष्णूचे अवतार, या दृष्टीने हा वैष्णवपंथ अलंत महत्वाचा आहे. श्रीज्ञानदेवतुकाराम यांनी चंद्र

भागच्चा तटीं वाढवंटांत श्री पांडुरंगासमोर जो नवीन वैष्णवपंथ स्थापिला तोच महाराष्ट्राचा वैभवशाळी महाराष्ट्रधर्म हाये. या वैष्णवधर्मात खरी साम्यबुद्धि दगोचर झाली, शैववैष्णववाद नाहीसे झाले, व त्या दोन्ही पंथाच्या लोकांना पांडुरंग आपलाच वाढलागला. या संतांनी वारकरीपंथ निर्माण करून खन्या धर्माचे पालन केले, आणि उपनिषदांतीळ जड अद्वैतवाद श्री पांडुरंगाच्या रूपाने साज्जामाळ्याकोळ्यांच्या घरीदारी आणून सोडला. श्रीपांडुरंगाने गोण कुंमार, सेना न्हावी, संत सखा, दामाजी, पुंडलिक, नामदेव वग्रे भक्तांना कसा आपलेपणा दाखविला हे सर्व विश्रुत आहेच. यांतच हिंदुधर्माचे सत्रगामित्व आहे, व तें मिळ करण्याची जब्राब्रदारी वारकरी पंथाच्या कर्तवगारविरच आहे. कारण साम्यबुद्धा किंवा सर्वत्र आपलेपणा हें त्यांचे घेय आहे.

वा. वा. देवधर.

या वरील लेखांत भागवत धर्माची उत्पत्ति कशी जाहली आणि कशा करितां झाली त्याचा प्रसार सात्वत नांवाच्या क्षत्रीय धर्मात कसा झाल्या त्याला नारायणी धर्माची जोड कशी मिळाली या सर्व ऋान्तिचे फल 'विद्वल पंथ' यारूपाने कसे जन्माला आले इत्यादिगोष्टीचे विवेचन निरपेक्ष बुद्धिने लेखकानी केले असून पुढे बारकरी पथाने पंथास लागलेल्या वैदिक धर्माची बडी कशी बसवली आणि त्यासाठी त्या संतमंडळाना विठोबाची स्थापना कां करावी लागली हे सांगून त्या कार्यासाठी प्रत्येक जाताचा मेंबर निवडल्यामुळे एकी होऊन महाराष्ट्र धर्म कसा बनला हे दाखवते वेळी एक खोच मारली आहे तो मात्र ध्यनांत ठेवण्या सारखी आणि माझ्या मताला पुष्टी देणारी आहे. हाणून देतो. " श्रीपांडुरंगाने, गोरकुंभार, सेनान्हावी, चांभार, नामदेवशीणी चोखामहार, सगनकसाई, संतसखु, इत्यादि भक्तांना कसा आपले पणा दाखविला यांतच हिंदूधर्माचे सर्व गामित्र आहे " असो यावरून या संतमंडळीची ही बनावट परिषिद असाऱ्यी ही शंका वैदिकानाही पूर्वीपासून आहे. हे वरील लेखांवरून सिद्ध होऊन पंढरपूरचा विठोबा (पंढरपूरचे नांव पूर्वीचे पंडितपूर असे होते हाणजे जैन पंडित तेथें रहात होते.) हाणजे जैनांचाच देव आहे हे चाणाक्ष वाचकांच्या ध्यानांत येण्यांसारखे आहे.

हें पुस्तक पं० बाहुबली शर्मा यांनी आपल्या श्री
महावीर प्रेस, सांगली मध्ये छापून श्री.
रा. रा. गुलावचंद शिवराम दोसी
यांनी ह्यसवड येथे
प्रसिद्ध केले.

